

# Lärarens bok

## Barnen på Björklunda gård

Helena Bross • Barbro Nilsson



**s a n o m a** utbildning



Helena Bross • Barbro Nilsson

Barnen på  
Björklunda gård

I Sverige för lite mer än  
100 år sedan

**Lärarens bok**

utarbetad av Barbro Nilsson

Sanoma Utbildning  
Postadress: Box 30091, 104 25 Stockholm  
Besöksadress: Alströmergatan 12, Stockholm  
Hemsida: [www.sanomautbildning.se](http://www.sanomautbildning.se)  
E-post: [info@sanomautbildning.se](mailto:info@sanomautbildning.se)

Order/Läromedelsinformation  
Telefon 08-587 642 10  
Telefax 08-587 642 02

*Grafisk form* Per-Ivar Glaser/GrafiForm AB

*Redaktör* Kerstin Jörgensen

Barnen på Björklunda gård, Lärarens bok  
978-91-622-2697-8

© Helena Bross, Barbro Nilsson och Sanoma Utbildning AB

Första upplagan  
2



#### **Kopieringsförbud**

Detta verk är skyddat av upphovsrättslagen! Kopiering utöver lärares rätt att kopiera för undervisningsbruk enligt BONUS-avtal, är förbjuden. BONUS-avtal tecknas mellan upphovsrättsorganisationer och huvudman för utbildningsanordnare t.ex. kommuner/universitet. För information om avtalet hänvisas till utbildningsanordnarens huvudman eller BONUS.

Den som bryter mot lagen om upphovsrätt kan åtalas av allmän åklagare och dömas till böter eller fängelse i upp till två år samt bli skyldig erlägga ersättning till upphovsman/rättsinnehavare.

**Undantag:** I denna bok får sidorna 19 och 89 kopieras.

# Förord

Denna bok är utarbetad som komplement till läseboken *Barnen på Björklunda gård*, där berättelsen är skriven av Helena Bross och faktasidorna av undertecknad.

## "Klassrumssidor"

För varje kapitel finns, för att underlätta klassrumsarbetet efter läsningen, en *resumé* av innehållet, "*Ord att samtala om*", i de flesta fall en ruta "*Att arbeta med*" samt förslag till "*Bildstudium*". Till läsebokens faktasidor finns motsvarande uppgifter samt översiktliga korta faktatexter. Dessa delar bildar det vi kan kalla "klassrumssidorna".

"Ord att samtala om" står i överskådliga spalter och innehåller både vanliga och ovanliga ord för ordkunskap och fördjupad diskussion. "Att arbeta med" kan leda eleverna vidare till ytterligare, egna efterforskningar i kapitlets ämnesområden.

## "Fakta för läraren"

Efter läsoplevelsen av berättelserna har eleverna vanligtvis många frågor om "*hur det var då*", för hundra år sedan. *Lärarens faktatexter*, som står i spalter med mindre stil, handlar om detta, om bakgrunden till händelser och om tidstypiska förhållanden. De ger ibland speciella detaljer att återberätta eller i vissa fall högläsa för barnen.

Detta "bakgrundsmaterial" är naturligtvis inte heltäckande, men med hjälp av faktatexternas *litteraturhänvisningar* kan läraren själv söka material för att gå vidare i ämnet. Litteraturlistorna i slutet av lärarboken ger ytterligare upplysningar.

(I litteraturhänvisningarna står ofta förkortningarna "BBL", Bra Böckers Lexikon, som ofta finns i skolornas referensbibliotek, och "Sv.U.", Svensk Uppslagsbok, som också är vanligen förekommande. I mitt arbete har jag använt en äldre upplaga från 1932/1939.)

På sidorna om barnlitteraturen vid sekelskiftet kan man för högläsning i klassen hitta en bok, som fanns redan när barnen på Björklunda gick i skolan.

En sida ägnas åt några böcker som skrivits senare men som handlar om barn "förr i tiden", nämligen omkring sekelskiftet. Denna sida är kopieringsunderlag, och eleverna kan själva göra sitt val bland dessa böcker, när de går till biblioteket.

Barbro Nilsson

# Innehåll

## Resuméer, med uppgifter

En ovanlig söndag 6

På väg till skolan.  
I skolan 14

Två världar 22

Gammelfarmor berättar 31

Tågresan 35

I Stockholm 38

## Faktatexter

Vid sekelskiftet 1900 6  
Befolkningsökningen. Unionen med Norge 7  
Medborgarrätt – rösträtt 8  
En tidslinje för flera släktled 9  
Fyra generationer. Regentlängd 10  
Elsa Beskow. Carl Larsson 11  
Kyrkans betydelse förr 12  
Husförhöret. Kyrkobokföringen 13

Skolan för 100 år sedan. Historik 14  
Vad lärde man sig i skolan? Kristendom 16  
Modersmålet 16 • Frakturstil 17  
Gammal och ny stavning. En "skriföfning" 18  
En sida i räkneboken 19 (Kopieringsunderlag)  
Gymnastik. Skolplanscher 20 • Åga 21

Många var fattiga. Lite fattigvårdshistoria 23  
Barnauktioner. Barnhus 25  
Statare 26 • Statarnas anställning 27  
Två författare som kom från statarmiljö 28  
Barnen måste arbeta 29 • Arbetsstugor 30

Om sägner 31 • Vad berättade gammelfarmor om? 32  
Sägengestalter 33

Järnvägen. Att resa med tåg 1899 35  
Lite järnvägshistoria 36  
Stockholms Centralstation. Nya samhällen 37

I Stockholm 38 • Skansen 40  
Stockholm vid sekelskiftet 1900 41  
Stockholmslitteratur 42 • Uppfinningar 43  
Kameran. Fotografi. Film. Fonograf 43  
Telegrafi. Telefon 44 • Belysning. Symaskinen 45  
Nya sätt att ta sig fram på vägarna 46  
Cykel. Spårvagn. Automobil 46  
Om kommunikationer under 1800-talet 47

|                      |                                                                                                                                                                                                                     |
|----------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Amerikahuset 48      | Utvandrare – emigranter. Nödår i Sverige 49<br>Den stora utvandringens tid 50<br>Amerika lockade 51<br>Resan över Atlanten 52 • Vad kostade det att resa till Amerika? 53 • Svenskar som tidigt for till Amerika 54 |
| Arbetet på gården 57 | Arbete på gården 58<br>Kvinnogöra – mansgöra 60                                                                                                                                                                     |
| I handelsboden 61    | Leksaker 61<br>Mynt. Om svenska myntenheter 62<br>Handelsboden 63 • Gårdfarihandel 64                                                                                                                               |
| Tandvård 65          | Tandvård 65 • Hygien. Dåliga bostäder 66<br>Sjukdomar. "Pest och kolera" 67<br>Bakterierna upptäcks. Sjukvårdens stora förändring 68<br>Barnadödligheten 69 • Att förebygga sjukdomar 70<br>Bad. Skolbad 71         |
| Gammelfarmor dör 72  | Kring dödsfall och begravning i gamla tider 72                                                                                                                                                                      |
| Helgförberedelser 75 | Lucia. Stjärngossarna 76 • Julen. Julgranen 77<br>Jultomten 78 • Jultidningar. Julvisor 79                                                                                                                          |
| Jul och nyår 80      | Nyårsfirandet 1899–1900 80 • Nyårsklockan 81                                                                                                                                                                        |

### **Antologi-del**

|                                                     |
|-----------------------------------------------------|
| Några texter ur läseböcker vid sekelskiftet 82      |
| Djursagor 82 • Gåtor och ordspråk 83                |
| Bonden Paavo och hans hustru 83 • J. L. Runeberg 84 |
| Sägner 84 • Tomten av Viktor Rydberg 85             |

### **Litteratur**

|                                              |
|----------------------------------------------|
| Vilka barnböcker fanns (redan då)? 86        |
| Några böcker att söka böcker i 88            |
| Några nutida barnböcker om "förr i tiden" 89 |

(Kopieringsunderlag)

|                               |
|-------------------------------|
| Alfabetisk litteraturlista 90 |
|-------------------------------|



## En ovanlig söndag sidorna 4–11

### Resumé

Vi träffar vår familj från sekelskiftet en söndagsmorgon i januari 1899. Familjen är samlad i köket, men inne i kammaren ligger gammelfarmor, som inte orkar stiga upp. De förbereder sig på olika sätt för att åka till kyrkan. Alla är finklädda, och mor kammar och flätar håret på sina flickor Hedvig och Tora. Edvard försöker förstå tiden på klockan.

Far oroar sig för att det ser ut att bli snö och besvärligt att fara till kyrkan. Men när pigan Elna kommer och meddelar att kon Maj-Ros ska till att kalva, måste planerna ändå ändras. Far byter till arbetskläder och skyndar ut. Barnen följer med ut i lagården.

Under tiden börjar det att snöa stora flingor därute. Maj-Ros föder lyckligen sin kalv. Tora tycker att den ska få namnet "Snöstjärna".

### Ord att samtala om

gammelfarmor  
manschetter  
konfirmeras  
bås, kätte  
(andra ord från lagården)  
singla ner  
(jfr singel i tennis, singularis)  
skåncar, klövar  
(andra djurdelsord)  
visthus, brygghus  
(andra hus på gården)

### Att arbeta med

- Ge exempel på vad som ger *tidsfärg* i berättelsen: klädsel, frisyrier, samtalsämnen, färdsätt osv.
- Varför var det så viktigt att komma iväg till kyrkan? (Se sidan 16 i läseboken om kyrkans betydelse.)

## Faktasidorna 12–17

### Vid sekelskiftet 1900

#### Befolkning

Sverige hade vid förra sekelskiftet cirka 5 miljoner invånare. De flesta bodde vid den här tiden på landet. Diagrammet i läseboken visar i färg och staplar utvecklingen under 1900-talet mot allt fler stadsbor.

#### Inga krig

Sverige var inblandat i många krig under de föregående seklen. Nu rådde fred i landet. Sedan 1814 har Sverige inte deltagit i några krig. Det var samma år som vi gick in i *unionen med Norge* (se sidan 7).

#### Regent

Oscar II var regerande kung. Han var gift med Sofia. De var ett populärt kungapar, och väldigt många hade deras porträtt på väggen hemma. Sofias namn finns kvar i *Sophiahemmet*, ett välkänt sjukhus i Stockholm, grundat av drottning Sofia.

År 1900 hade unionen med Norge varat i 86 år, och Oscar II hade varit kung i 28 år.

## faktasida 12

### Ord att samtala om

sekel, sekelskifte; *sekel* – av latinets *saeculum*, som betyder "århundrade, tidrymd för tre generationer"  
Jämför engelska "century" - av latinets *centum* = hundra  
Jämför också "decennium" av latinets *decem* = tio  
"millennium" av *mille* = tusen



# Befolkningsökningen

## Befolkningen fördubblades

De flesta bodde fortfarande på landsbygden, men andelen som bodde på landet hade varit ännu större. Från 1750 och framåt finns statistik som visar detta. Vi kan där också se hur kraftigt befolknings-siffrorna ökade efter första delen av 1800-talet.

Sveriges befolkning fördubblades under 1800-talet, trots att utvandringen tog så stor andel av befolkningen. I början av seklet hade Sverige 2,5 miljoner, år 1900 ungefär 5 miljoner invånare.

*Vad berodde den stora befolkningsökningen på?*

Den kände skalden och biskopen Esaias Tegnér har skrivit att ökningen berodde på tre saker: *"freden, vaccinet och potäterna"*.

## Freden

Sverige hade varit i krig med andra länder i sekler. Efter finska kriget 1808-09 och till slut efter uppgörelsen med Norge 1814 hade svenska män inte som förut behövt vara ute i krig i årtal i andra länder. De var hemma, bildade familj och allt fler barn föddes.

## Vaccinet

Smittkopporna kom till Sverige i början av 1700-talet och sjukdomen hade skördat många liv. Man räknar med att en fjärdedel av alla barn hade dött i smittkoppor under detta sekel.

Redan i mitten av århundradet började man försöka att få ett motgift mot smittkoppor. När engelsmannen Edward Jenner lyckats lösa problemet med hjälp av kokoppor, fick man ett pålitligt vaccin (ordet *vaccin* kommer av det latinska ordet för *ko*, "*vacca*", se sidan 67). Den som vaccinerats överlevde även om han fick sjukdomen.

1812 bestämdes det i Sverige att alla skulle vaccineras med Jenners vaccin mot smittkoppor. Därmed var den största faran avvärjd.

## Potäterna

Potatisen, som ursprungligen kommer från Sydamerika, började odlas i Sverige på 1700-talet. Det var Jonas Alströmer i Alingsås som införde den till oss.

Till en början var det svårt att få svenskarna att acceptera potatisen. Inte förrän man lärt sig att den var bra att göra brännvin på, kom den också mera allmänt i bruk som föda. Den födan blev en välsignelse för människor i hela Europa.

Men ökningen av brännvinsbrännandet blev ett annat kapitel.

## Unionen med Norge

*Hur gick det till när Sverige och Norge bildade en union?*

## Sverige förlorar Finland 1809

Vid 1800-talets början regerade Gustav III:s son, Gustav IV Adolf. Hans olyckliga politik ledde till att Sverige år 1809 förlorade Finland, som varit en del av vårt land sedan 1300-talet. Kungen avsattes, och den enda arvingen som fanns till tronen var kungens farbror, den barnlöse och redan åldrige Karl (Karl XIII). Det stod klart att man måste söka sig en tronarvinge utifrån.

## Befolkningsökningen i Sverige i miljoner

| Period                                          | I städer | På landsbygd | Hela riket |
|-------------------------------------------------|----------|--------------|------------|
| 1751/72                                         | 0,5      | 1,4          | 1,9        |
| 1775/00                                         | 0,6      | 1,6          | 2,2        |
| 1805/35                                         | 0,7      | 1,9          | 2,6        |
| 1840/50                                         | 1,0      | 2,3          | 3,3        |
| 1870/00                                         | 1,4      | 3,2          | 4,6        |
| Jämfört med detta kommer siffrorna i läseboken: |          |              |            |
| 1900                                            | 1,5      | 3,5          | 5,0        |

## Karl XIV Johan

Det här var på Napoleons tid, och blickarna föll på kejsarens bäste fält-herre, marskalk Jean Baptiste Bernadotte. Efter många turer blev han den utvalde.

Karl XIII adopterade honom, vilket innebar att han blev Sveriges kronprins. Han skulle sedan bli Karl XIV Johan och den förste monarken av Bernadotteska ätten.

## Krig mot Danmark

Allra helst ville väl den nye tronföljaren återerövra Finland åt Sverige. Men som det låg till i Europa just då var det omöjligt. I stället gick han in för att erövra Norge från danskarna.

Slaget stod i norra Tyskland, Sverige vann, och vid freden i Kiel 1814 avträdde Danmark Norge till Sverige. Norge skulle förenas med Sverige till ett kungarike.

Det gick inte norrmännen med på. Hade de nu sluppit undan det danska enväldet, ville de naturligtvis styra sig själva igen. I Eidsvold beslöt de ledande i landet att Norge skulle ha en egen regering.

Det var den 17 maj 1814. Så kom Norges nationaldag till.

## Norge och Sverige i union

Karl Johan insåg att han måste ta till vapen igen för att erövra Norge. Det korta krig som nu följde var det sista som vi svenskar har varit inblandade i. Vår långvariga fred inleddes under den förste Bernadottes tid.

När freden slöts i Moss blev villkoret att Norge skulle gå in i en *union* med Sverige. Karl Johan gick försiktigt fram. I inrikesfrågor fick norrmännen behålla det mesta av den författning som de beslutat i Eidsvold. Men Sverige och Norge skulle ha samma kung, och den förste unionskonungen var *Karl XIII*. Dessutom skulle alla utrikeskontakter skötas från Stockholm. Norge fick inte ha egna beskickningar och konsulat utomlands.

Sverige och Norge var i union under 91 år. Till slut lyckades norrmännen göra sig fria från den svenska överhögheten: det var just konsulatfrågan som blev avgörande, när unionen bröts 1905.

Det fanns svenskar som vid det tillfället ville ta till vapen för att återerövra Norge. Men de var få.

Litteratur  
Åberg: Vår sv. Historia;  
Den sv. historien del 11.

## Medborgarrätt – rösträtt

I och med den nya riksdagsordningen 1866, fanns inte längre ständsindelningen med adel, präster, borgare och bönder. Alla ledamöter var fördelade på två *kamrar*, *första och andra kammaren*, oberoende av vilket stånd de tillhörde. Nu fick man rösta om vilka som skulle sitta i riksdagen och behandla medborgarnas rättigheter.

Till kommunala val fick sedan gammalt både män och kvinnor rösta. Rätt att rösta på riksdagsmän hade bara *män, och bara de män som hade 800 kr om året i inkomst och var skuldfria*.

Andelen medborgare som hade rösträtt till riksdagen blev på det sättet 5,5 procent. Det betyder att 94,5 procent av Sveriges folk inte hade någon rösträtt till riksdagen.

Vid valet 1899 skrev författaren Verner von Heidenstam i Svenska Dagbladet en dikt, som innehöll de här orden:

*"Det är skam, det är fläck på  
Sveriges banér,  
att medborgarrätt heter pengar."*

Inte förrän 1909 fick alla svenska män rösträtt. Kvinnorna fick vänta till 1921. I Norge, som hade sin egen författning inom unionen, hade männen fått rösträtt redan 1898.

I Frankrike fick männen rösträtt 1848, i Tyskland 1871. I Storbritannien fick män och kvinnor rösträtt samtidigt men inte förrän 1918.

BBL: "rösträtt";  
Den sv. historien del 13.

## En tidslinje för flera släktled

**Ord att samtala om**  
generation – släktled  
tidslinje

För många av barnen, säkert de flesta, är tidsperspektivet "för 100 år sedan" svårgripbart. En tidslinje där man kan lägga in sin egen släkt i rakt nedstigande led kan ge ett litet grepp om "hur länge sedan det är".

### Att arbeta med

- *Gör en egen tidslinje*

Eleverna kan göra en egen tidslinje för 1900-talet, t.ex. med hjälp av rutat papper. Förslagsvis kan de skriva in vart femte eller vart tionde år, och med hjälp av detta pricka in sin familjs årtal. De kan själva välja vilket år de ska börja med.

(Vi har i läseboken valt att börja vid 1890, för att få in *femte led* – där har vi "mormors mormor" till barn som är födda runt sekelskiftet 2000. Femte släktled bakåt är den generation, som levde och verkade runt sekelskiftet 1900. Man brukar räkna 30 år som en "generation".)

- *Gör en personlista*

Man kan sätta in initialerna på personerna i tidslinjen först. Sedan kan man göra en "personlista", se exempel i det följande.

Uppmaning till eleverna kan vara:

"Börja med dig själv, fortsatt med mor och far. Skriv in födelsedatum på så många som du kan."

"Fråga hemma och fyll i fler födelseår och dagar."

- *"Fråga mormor"*

De elever, som kan göra det, frågar sina mor- och farföräldrar om deras födelsedata och deras föräldrars.

De kan säkert få reda på något om den föregående generationen också, kanske till och med få några årtal.

"Lisa" samlade in sin familjs födelsedata. I två fall lyckades hon bara få födelseåret - ingen kom ihåg födelsedagarna längre!

### Lisas familj i fyra generationer

**jag: Lisa Bergström 2001 10 21**

pappa Martin 1976 06 22

farfar Lars Olof 1943 07 29

farmor Birgitta 1950 02 29

farfars far Axel 1910 05 01

farfars mor Elsa 1909 12 31

farmors far Jonas 1914 08 23

farmors mor Margit 1917

mamma Anna 1978 11 14

morfar Hans 1944 04 09

mormor Inger 1948 12 03

morfars far Arvid 1919

morfars mor Hilda 1922 01 02

mormors far Einar 1925 09 20

mormors mor Asta 1928 01 02

## Bildstudium: Fyra generationer

På familjebilden från Carl XVI Gustafs dop ser vi fyra generationer – son, far, farfar och farfars far.

På samma gång ser vi tre svenska kungar under detta sekel. I rutan nederst på sidan finns en utförlig regentlängd. Högerspalten visar generationsföljden.

### Att arbeta med

- *Sök efter en generationsbild*

Låt eleverna fråga hemma om de har någon motsvarande generationsbild i sitt familjealbum, t.ex. med mormor och morfar, eller farmor och farfar, som de kan få visa upp i klassen. Det här måste förstås ske "på frivillig basis".

Många har säkert en bild av tre eller fyra generationer. Har man riktig tur kan det finnas fem generationer på en och samma bild.

På skolans kopiator kan man göra kopior till elevernas arbeten, så att man slipper handskas med originalen mer än en gång. Eleven kan göra ett kollage med sina kopierade familjebilder till en egen släkthistoria.

- *Lös "matteproblem"*

Elever som har gjort egna familjelistor kan använda dem för mattefrågor. De andra eleverna kan göra olika "matteproblem" med hjälp av Lisas lista ovan. När man följt exemplet, kan man hitta på nya frågor.

*Exempel på mattefrågor:*

- Hur gammal var mormor då Lisa Bergström föddes?
- Hur gammal var farfar när pappa föddes?
- Hur gammal var mormors mor när mormor föddes?
- Vad är ålderskillnaden mellan Lisa och hennes farfars far?

### Regentlängd i Sverige under 1800- och 1900-talen

|                           |                      |
|---------------------------|----------------------|
| Gustav IV Adolf 1792–1809 | son till Gustav III  |
| Karl XIII 1809–1818       | bror till Gustav III |

#### **Bernadotteska ätten:**

|                           |                        |
|---------------------------|------------------------|
| Karl XIV Johan 1818–1844  | stamfader              |
| Oscar I 1844–1859         | son                    |
| Karl XV 1859–1872         | sonson 1               |
| Oscar II 1872–1907        | sonson 2               |
| Gustav V 1907–1950        | sonsons son            |
| Gustav VI Adolf 1950–1973 | sonsons sonson         |
| Carl XVI Gustaf 1973–     | sonsons sonsons sonson |

## Elsa Beskow (1874–1953)

En genomgång av Elsa Beskows produktion kan ge en anknytning bakåt som känns naturlig. Barnen i dag är bekanta med hennes verk, deras föräldrar och far- och morföräldrar läste hennes böcker när de var små. Elsa Beskow började göra böcker redan tre år före sekelskiftet!

Elsa Beskow, född Maartman, debuterade med *Sagan om den lilla, lilla gumman* år 1897. *Barnen på Solbacka* från 1898 ger tidstypiska detaljer från ett välbärgat hem vid den tiden. I *Putte i Blåbärsskogen* 1901 använde Elsa Beskow sin egen son som modell.

*Pelles nya kläder* kan ge många detaljer om tidens kläder och inte minst det arbete som den enskilde lade ner på att tillverka dem i självhushållets tid. Den boken kan passa till avsnittet "Arbetet på gården", sidan 114 i läseboken.

Läseboken Siegvald-Beskow, *Vill du läsa?* från 1935 är Elsa Beskows verk. (Namnet Siegvald tillhör en professor, som borgade för att läsmetodiken var vetenskaplig.) De numera klassiska bokstavsbilderna i denna läsebok visar på en helt ny tid, jämfört med sekelskiftets läseböcker.

Redan 1903 började Elsa Beskow illustrera Alice Tegnér's visor, och det är hon som gjort alla bilder i den välkända sångboken *Nu ska vi sjunga* (A&W 1945).

I mer än ett halvt sekel gav Elsa Beskow barnen lärorika, vackra och vänliga böcker. Den sista, *Röda bussen och gröna bilen*, kom ut 1952, som var året före hennes bortgång.

Litteratur  
Hammar: Elsa Beskow;  
Bolin-Zweigbergk-Ørvig: Barn och böcker.

### Att arbeta med

- Leta reda på och samla Elsa Beskow-böcker i biblioteket, ev. med hjälp av datalistor.
- Titta efter årtal, samla dem kronologiskt.
- Välj ut några böcker och granska bilderna. Se efter vad som kan vara tidstypiskt i kläder, hus, bostad osv. Även om flera av böckerna är senare än sekelskifte, får vi många detaljer som var aktuella år 1900, t. ex. i böckerna om Petter och Lotta.
- Vad har du själv läst av Elsa Beskow? Vilken bok tyckte du var bäst, roligast, intressantast, vackrast? Motivera.

## Carl Larsson (1853–1919)

På liknande sätt som Elsa Beskow kan Carl Larsson i sina bilder av samtiden ge barnen en naturlig anknytning till sekelskiftet. De är välbekanta för oss alla från julkort, tavlor och de mest skiftande föremål i hemmet.

Carl Larssons bilderbok *Ett hem* (1899) finns utgiven 1968 för barn med Lennart Rudströms text, som ger en utförlig berättelse om livet i Sundborn vid sekelskiftet.

Man kan studera Carl Larssons bilder på liknande sätt som Elsa Beskows, ev. jämsides med dessa, t.ex. i olika grupper i klassen.

Det går också utmärkt att använda Carl Larssons verk till avsnittet om Arbete på gården, sidan 114 i läseboken. Inte minst bilderna i boken *Spadarvet* ger många detaljer att studera för detta sammanhang.

## Bildstudium: Köksbilden

Man klarade hushållet helt utan elektricitet. Jämför med hur det är i dag.

Kan du säga tre olika köksarbeten där vi inte använder elektricitet?

Järnspisar hade funnits i några år, och de började bli vanliga i hemmen. De hade inneburit en stor förändring till det bättre i köken. Hur?

Tänk dig hur det skulle vara att ständigt ha en öppen eld hemma i köket! Vilka var det särskilt farligt för?

Vattenledning var ännu ovanligt i hemmen, särskilt på landet. Man hämtade vatten i brunnen, och det var säkert bekvämt att ha det i en sådan tunna som syns till vänster på bilden.

Litteratur  
Larsson: Ett hem; Spadarvet.

### Att arbeta med

- Har du några bilder av Carl Larsson hemma?
- Vilka av hans bilder tycker du bäst om? Motivera varför.
- Gör en egen berättelse till en bild av Carl Larsson.

## Kyrkans betydelse förr

### "Kyrkan i byn"

Det kan vara svårt för en nutida person, barn eller vuxen, att föreställa sig hur mäktigt kyrkans inflytande var på den enskilde under gångna sekler.

Traditionen går tillbaka till den katolska tiden. Redan då hade prästerna skyldighet att resa runt och undervisa sina församlingsbor om den kristna läran. Trots att mässan skedde på latin skulle alla lära sig de viktigaste böerna och trosbekännelsen på det egna språket. Alla skulle känna till den kristna läran och veta hur man levde på ett kristet sätt.

### faktasidorna 16–17

#### Ord att samtala om

socken, socknar  
församling  
kyrkböcker: dop, vigsel,  
begravning osv.  
arkiv, arkivera



## Husförhöret

Efter reformationen blev Luthers katekes den viktiga boken, som skulle läras in. Undervisningen skedde dels i anslutning till söndagens gudstjänst, dels genom det årliga *husförhöret*, som började införas under 1600-talet. En biskop skrev i ett förslag till kyrkolag, att prästen

*"reser byetals och gårdetals kringom församlingen en gång om året och förhör dem mangrant uti sin kristendoms stycker, ser deras hemseder och rannsakar hurudant hus de hålla ... och om de hålla god grannsämja, leva uti enighet och rolighet med varandra."*

Husförhöret var en för Sverige speciell institution, som förvånade utländska besökare: prästen kom hem till byn, gården eller sockenstugan för att förhöra gemene man på katekesen och bönerna.

Vid sidan av jul och påsk var husförhörsdagen en av årets högtider.

Var och en i varje hushåll var tvungen att delta. Den som uteblev bötfälldes eller straffades på andra sätt. Detta gällde även barnen, som kunde få smaka riset om de höll sig undan.

Först skrev prästen in alla i husförhörslängden. Där antecknade han vars och ens *härkomst* och *födelsedatum*, både för husbondfolk, barn och tjänare. Han tog också reda på och antecknade *vilka som kunde läsa och skriva*.

Alla *ut- och inflyttningar* antecknades noggrant i en särskild spalt.

Till slut skedde det verkliga *förhöret i den kristna tron*, med var och en av de församlade. Prästen samtalande också med dem om den heliga skrift och kunde på så sätt lära känna var och en personligen.

På en del håll kunde man få ledigt i arbetet dagen före ett husförhör för att "plugga extra".

Ofta följde en festmåltid efter husförhöret. I den fick alla närvarande delta, oavsett social ställning. I senare tid byttes festmåltiden ut mot ett "kaffekalas".

## Närvarotvånget upphörde

Vid sekelskiftet var det inte längre ett tvång att delta i husförhören, men de fanns i stor utsträckning kvar, särskilt på landsbygden.

I många delar av vårt land ägde husförhör rum ända in på 40-talet. Därför kan det finnas skolbarn i dag som har far- eller morföräldrar som

har deltagit i husförhör och som kan berätta om dessa gamla traditioner.

## Kyrkobokföringen

Kyrkan hade ända fram till 1991 hand om att *registrera och bokföra födelser, vigslar, dödsfall och in- och utflyttning i kommunen*. Numera sker denna uppföljning genom *skattemyndigheten*.

## Möjlighet att forska i kyrkböckerna

Genom att den svenska kyrkan praktiskt taget sedan 1500-talet, och ännu utförligare sedan 1700-talet, har följt upp den enskilde "*från vaggan till graven*", har vi de bästa förutsättningar för *historisk forskning och släktforskning* i vårt land. Kyrkböckerna finns arkiverade på våra olika landsarkiv.

Sedan 1950-talet har alla dessa kyrkoarkivalier fotograferats och finns på *mikrofilmer*, som alla intresserade har möjlighet att få låna. Mikrofilmerna måste avläsas i speciella förstorande läsapparater, som brukar finnas på våra stadsbibliotek. På 1990-talet har kyrkböckernas uppgifter också lagts in på data.

## Att arbeta med

Kyrkan har stått "mitt i byn" ända sedan medeltiden. I de flesta kommuner finns någon verkligt gammal kyrka, ofta medeltida.

- Ta reda på hur gammal er närmaste sockenkyrka är, och lär dig något om dess historia.
- På en gammal kyrkogård finns gravstenar med gamla årtal. Leta efter gravstenar efter personer som levde kring sekelskiftet (och tidigare).
- Anteckna några av gravstenstexterna. Vilka förnamn var vanliga på den tiden?
- På gravstenarna står ofta personers yrken. Kanske finner ni några gammaldags yrken; en del yrken kan berätta om bygdens historia.
- Sök upp någon äldre person, en släkting eller någon boende på orten, som vill berätta om sin kontakt med kyrkan under uppväxttiden.  
Hur ofta brukade familjen gå i kyrkan?  
Hur var kyrkibesöken?  
Hur firades jul? Påsk?  
Vilka högtider var särskilt viktiga?



## På väg till skolan sidorna 18–25

### Resumé

Tora och Edvard går till skolan en morgon i mars. De måste gå igenom en tät skog för att komma till skolan, dit är det en fjärdingsväg. Men de är snart i byn, och Toras goda vän Elsa sluter upp. Hon har med sig grädde till fröken. Strax dyker också Axel upp. Tora är lite rädd för honom, man vet inte vad han kan hitta på. Edvard däremot tycker att Axel är spännande. I dag har Axel ett ärtrör med sig. Edvard och Axel rusar före flickorna till skolan. När flickorna kommer fram, ger Elsa fröken grädden. Just då skjuter Axel en ärtä som träffar frökens hand. Grädden skvätter ut. Axel och Edvard försvinner iväg.

När alla kommit in i klassrummet och har sjungit psalmen, säger fröken att Axel och Edvard som straff måste arbeta på frukostrasten.

## I skolan sidorna 26–31

### Resumé

På frukostrasten äter barnen sin matsäck i kapprummet. Det är lite olika vad man har med sig. Så kommer fröken och anvisar vad Axel och Edvard ska göra för arbete. Axel hugger ved som han är van, Edvard bär ved, eldar och hämtar vatten. Inne i klassrummet får han en pratstund med fröken, som upptäcker att han ser dåligt och borde ha glasögon.

### Ord att samtala om

bleckmuggar (jämför *bleck-bläck*)  
stålpenna,  
bläckhorn  
pulpet  
kaminen  
krumelurer  
katedern  
eftertänksamt  
klen

## Faktasidorna 32–41

## Skolan för 100 år sedan

### Skolan – historik

Sedan medeltiden hade kyrkan haft hand om skolorna, i första hand för att utbilda präster. Även efter reformationen hade skolförordningen, som skrevs 1571, enbart planer för latinskolor och prästutbildning.

I Karl XI:s kyrkolag 1686 påbjöds att barnen ute i socknarna borde lära sig läsa för att kunna ta del av Bibelns ord. Prästen skulle låta klockaren ta hand om skolundervisningen i läsning och i katekesen. I samma kyrkolag fanns förordningen om husförhör, vilket ju också hade med undervisning att göra.

Det finns uppgifter som säger att i början av 1700-talet hade Sverige cirka 80 barnaskolor i städerna och ungefär lika många på landet i de mer än två tusen socknarna.

### Om läskunnigheten

Även om skolorna var mycket få, så var det inte så illa ställt med läskunnigheten ute på landsbygden. Av husförhørsprotokoll kan man se att bönderna och deras barn ofta var läskunniga under 1700-talet.

Det hette att husbonden hade ansvar för att barnen i hushållet undervisades. Ofta var det modern som såg till att de små lärde sig läsa i bok. Men det var sällan som de fattigas, de *obesuttnas*, barn kunde läsa eller skriva. De måste arbeta för att hjälpa sina föräldrar, som kanske inte var läskunniga. Oftast var det lika illa för de föräldralösa barnen, de *värnlösa*, som enligt fattigvårdslagen 1642 skulle tas om hand i socknen för mat och husrum, men *vid 8 års ålder sättas i tjänst*.

Litteratur  
Jonsson: ur Från sockenstämma till storkommun;  
Sjöstrand: Successiva reformer av folkskolan, i Den sv. hist. del 13;  
Åberg: Vår sv. historia;  
Sv. U.

## faktasidorna 32–33

### Sockenskolorna blev fler

Under Gustav III:s tid började antalet sockenskolor öka. 1815 sägs närmare hälften av socknarna ha någon form av skola.

Från 1839 har vi dessa siffror: av landets 2 038 socknar hade 1 009 en fast skola och 377 hade ambulande undervisning, dvs. en lärare undervisade barnen en viss tid i en socken och flyttade sedan till nästa för en tid.

När folkskolestadgan kom 1842 hade således 922 av rikets socknar ingen som helst ordnad skolgång för barnen. Det tycks ha varit väl befoget med en lag.

### Folkskolestadgan 1842

Den nya skollagen innebar att det skulle finnas minst en skola i varje socken. Dock kunde två socknar få slå sig ihop om en skola.

Socknarna skulle stå för skollokal, lärarens lön och bostad. Lärarna skulle vara "godkända" eller utexaminerade från folkskoleseminarium som fanns i stiftstäderna.

Barnen fick inte börja senare än vid 9 års ålder. Fortfarande kunde man få undervisa sina barn i hemmet.

Det dröjde naturligtvis ett tag innan det ordnade sig med skolor överallt. Till en början kunde förhållandena vara mycket enkla, för att inte säga undermåliga. Skollokalen kunde vara en dragig lagårdskammare och läraren en halvblind gammal knekt. Läroböcker i läsning kunde saknas liksom någon riktig kontroll på närvaron. Men förhållandena förbättrades alltefterstom.

### Småskola och folkskola

Så småningom kom utförligare bestämmelser om småskola och klassindelning. Då gällde två år i småskola, fyra år i folkskola. Inte förrän 1882 bestämdes att barnen skulle börja skolan vid 7 års ålder.

Det fanns kortare kurser för "fattiga och obegåvade" barn. Det dröjde till 1897 års stadga för folkskolan innan man skiljde på "fattiga" och "obegåvade"!

## Bildstudium: Bilden från en skolgård

Det finns många hundraåriga, fungerande skolhus i Sverige. Känner ni till något så gammalt skolhus som fortfarande används?

Frågan till bilden i boken lyder:

"Vad känner du igen från din skola i dag och vad känns gammaldags för dig?"

Någon lek, t.ex. kulspel, känns säkert bekant. Om man vill kan man i det här sammanhanget ta fram äldre litteratur om lekar. Från 1500-talet finns Brueghels bild av barnens lekar. Den finns t.ex. i *All jordens spel och lekar*, Bra Böcker, 1978.

### Att arbeta med

- Gör en bild av er egen skolgård med några lekar. Gör sedan en jämförelse mellan "då" och "nu".

## Bildstudium: Skolfoton

Vi har inga uppgifter om lärarinnan i Karlshamn och hennes flickklass.

Det andra fotot är taget av fotografen Emil Durling, Sankta Anna i Östergötland. Skolklassen fanns i Rönö på Vikbolandet. Lärarinnan heter Anna Holmgren, född 1881.

Titta noga på barnen på bilderna. Tänk på att de alla är födda för omkring hundra år sedan. Vad lägger ni särskilt märke till? Jämför gärna med ett modernt skolfoto, kanske ett av er klass. Är det något som är lika? Olika?

## Om skor och kängor

Många barn gick barfota till skolan, så snart som snön var borta, ungefär från maj till september. De flesta måste spara på skosulorna.

Att skaffa skor till alla barnen var för de fattiga föräldrarna ofta en omöjlighet. I berättelsen nämns på sidan 24 en pojke som heter Eskil, vars (enda får man förmoda) kängor är så trasiga att han inte kan gå till skolan i dem.

Om vi ser på kostnaden: hos skomakaren kostade ett par kängor till ett barn i skolåldern 5–7 kronor. För en statare som tjänade 10 kronor i

månaden, var det en betydande utgift. Mamman i statarfamiljen fick 7:50 i månaden för att mjölka 15 kor två gånger om dagen!

Ofta hade man 3–4 barn som gick i skolan samtidigt. Syskonen fick arva av varandra, och om inte skorna passade så bra kunde det inte hjälpas. Man kan ju inte vara utan skor på vintern i vårt land.

En stockholmspojke berättade: *"Jag hjälpte en tant att sälja tidningar, gick i trapporna i husen, fick ett öre per tidning. Jag höll på tills jag hade tjänat 7 kronor. Då gick jag och köpte ett par kängor för dem."* (1901)

Litteratur  
Barn i stan;  
Lagerqvist – Nathorst-Böös: Vad kostade det?

## Vad lärde man sig i skolan?

### Kristendom

Efter folkskolestadgan 1842 skulle socknen vid sidan av sockenstämma och kyrkoråd också ha en skolstyrelse. I den var då alltid prästen, kyrkoherden, självskrivnen ordförande. Han bevakade speciellt kristendomsundervisningen.

De tre viktigaste böckerna i alla sammanhang var **Bibeln**, **katekesen** och **psalmboken**. Det var för att läsa dem som man lärde sig läsa, och för skolbarnens del var katekesen den som gällde mest. Den skulle man kunna rabbla utantill.

### Katekesen i psalmboken

En uppfattning om vad katekesen innehöll kan eleverna få i den vanliga svenska psalmboken, där Luthers lilla katekes fortfarande står att finna.

I Skolpsalmboken står den sist: *Martin Luthers Lilla katekes. Undervisning i kristendomens huvudstycken.*

Kristendomsämnet och katekesläsandet diskuterades mycket under senare delen av 1800-talet. Men enligt 1889 års "nya normalplan för skolan" kom ämnets ställning att förstärkas. Runt sekelskiftet var det alltså som allra värst för de barn som hade svårt för att lära sig utantill.

Inte förrän i 1919 års undervisningsplan försvann katekespluggandet.

### "Utantillsläsningen"

Citatet i läseboken om "utantillsläsningen" är hämtat ur boken *Stattare* med text av Furuland. En man med statarbakgrund, född 1887, berättar barndomsminnen. Det är samme man som berättar om agan på sidan 41 i läseboken.

### Herrens Bön (Luk. 11: 1-4)

En uppgift för någon elev kan vara att söka upp detta ställe i Bibeln och jämföra de olika utskrifterna. I dagens bibelöversättning (1981) är Fader vår: *"Vår Fader"*. Men i *Den svenska psalmboken*, utgiven 1986 (Verbum) finns på näst sista insidan 1917 års översättning, som är i det närmaste identisk med katekestexten i faksimil i vår läsebok.

## Modersmålet

(mål = talförmåga; språk, jämför tungomål, dalmål, pitemål).

Ämnet "svenska" hette "modersmålet" fram till 1962 års läroplan.

Den nybörjarbok som använts här är skriven av skolföreståndaren Bengt Carl Rohde 1895. Enligt Svensk Uppslagsbok 1939 var han en känd skolman, som fick sin folkskollärexamen 1861 i Göteborg, och han *"författade ett stort antal mycket använda ABC- och läseböcker (1867f) samt var i Sverige en föregångsman för ljudmetoden."*

### faktasida 34

#### Ord att samtala om

kristendom  
katekesen  
utantill, "som ett rinnande vatten"

### faktasida 35

#### Ord att samtala om

modern svenska  
modersmålet  
nybörjarbok  
frakturstil

I *Första läsåret ABC- och läsebok* (till formatet 10x17 cm) är B.C. Rodhe mycket systematisk i sin läs-  
metod, som han kallar för "*ljud-skrif-  
läsemetoden*". Alla ljud (bokstäver)  
presenteras först i den skrivstil som  
barnen ska använda.

Han börjar "*Öfningar för inlä-  
ande af språkljuden*" med alla nio  
vokalerna, sedan konsonanterna l, s,  
r. Därefter följer dessa "förväxlings-  
ljud" parvis: n-m, k-g, p-b, v-f, med  
vilka han skriver småord att läsa: "*en  
seg ål*", "*en rak såg*", eller meningar  
som "*när mor går med dig, må du gå  
på is*", "*gå på en god väg så går dig  
väl*".

När alla språkljud lärts in, tränas  
läsningen av lång och kort vokal,  
olika konsonantmöten, stavningar  
med e eller ä, v-ljuden och till sist  
läsningen av sje-ljudet (vars stavning  
vi ju ännu har kvar).

## Frakturstil

På sidan 87 i den lilla läseboken var  
det dags för eleverna att lära sig frak-  
turstil. Den gamla tryckta stilen som  
vi kallar *frakturstil* är en gotisk *bok-  
tryckarstil*, efter boktryckarkonstens  
uppfinnet den mest använda tryck-  
stilen i Tyskland. Vi fick in den med  
reformationen i Bibeln, som blev  
översatt och trycktes på svenska  
1541.

Frakturstilen användes också i  
profana texter, till exempel de folk-  
liga *flygblad* (tryckta bilder med ver-  
ser och skämtsamma texter) som  
började bli populära redan på 1500-  
talet. Ännu på 1950-talet trycktes  
en del tyska romaner i frakturstil.

Vi är vana vid *antiqva*, den stil  
som vi oftast använder och som an-  
vändes i romanska länder. Latinet  
skrivs alltid med antiqva.



## Läsövning: Alfabetet och Fader Vår

Barnen får här bekanta sig med frakturstilen, som blir lite  
som ett "krypto". Ett tecken som inte finns i alfabetet på  
sidan 35 men förekommer i Fader Vår är dubbel-s, ß, det  
finns i ordet oss.

I övrigt kan eleverna känna på att använda fraktur-  
alfabetet när de ska läsa ut de olika förnamnen.

### Att arbeta med

- Träna att läsa namnen.
- Vilka av dessa förnamn finns i klassen?
- Vilket eller vilka av förnamnen används nästan aldrig i dag?

## Gammal och ny stavning

faktasida 36

Den gamla stavningen av **v**-ljud är lätt för barnen att identifiera i en text, där **f**, **fv** eller **hv** används. Tidigare användes även "w" där vi nu skriver "v".

En annan "tillkrånglad" stavning som vi blev av med 1906 är "dt" där vi nu använder bara "t" eller "tt". Den förekom i adjektiv- och verbformer som har ett "d" i stammen. Exempel:

**godt** - Ett godt nytt år ! ("nytt" får "tt" eftersom "ny" ej har "d" i stammen.)

**rödt** - ett rödt hus, **mildt** - mildt väder, **rundt** - ett rundt torn

Brevet är **avsändt**. Morfar har **anländt**. Ljuset är **tändt**.

### "Hvitsippa" börjar med h!

Ottilia Adelborg reviderade sitt alfabet efter stavningsreformen 1906 och alfabetsblomman för H blev HÄSTHOV!

Om Ottilia Adelborg (1855–1936) och hennes bilder och texter kan man läsa i boken *Sagotid. Bilder och berättelser*, utgiven av Bonniers Juniorförlag. Den innehåller både en biografi och en artikel om hennes verk. Se även om *Pelle Snygg* i läseboken sidan 143.

### Fridtjuv Berg och stavningsreformen

Fridtjuv Berg (1851–1916) var en av sekelskiftets mest kända skolmän. Han var också riksdagsman och var med och grundade det liberala samlingspartiet 1900. Enligt professor Sten Carlson (Den sv. hist. del 13) verkade han "intensivt för en moderniserad och fördjupad folkundervisning." Som medarbetare i Svensk

Lärartidning hade han "stort inflytande på åsiktsbildningen inom folkskollärarkåren".

Berg var ecklesiastikminister i Staffs ministär 1905–1906 och genomförde då stavningsreformen. Han skrev en rad läroböcker och bearbetade folksagor för barn, t.ex. i första delen av Saga-biblioteket 1899.

## En skriföfning

faktasida 37

"Lektionen 50" är en liten uppsatsöfning ur boken *Svenska språköfningar för folkskolan* av Hedda Andersson, med deklarationen: *Efter en amerikansk metod utarbetade*.

Man kan göra den här uppsatsövningen i klassen. Eleverna i dag kan säkert besvara Heddas frågor, men de har förmodligen en del att kommentera om bilden, vad gäller klädsel, utrustning osv.

### Griffel, griffeltavla

En *griffel* (släkt med det grekiska ordet "*grafein*" = skriva) var ett skrivstift som man skrev med på en *lerskiffertavla*. Tavlan fick heta griffeltavla. I dag är det inte gott om griffeltavlor, men man kan köpa små skrivtavlor av målat trä – och griffeln kan vara en vanlig skolkrita av kalk.



## En sida i räkneboken

Sidan är hämtad ur Christian Hansens *Räknebok med Bilder för Småbarn eller förberedande öfningar till undervisningen i räkning*. Boken var en dansk översättning som kom ut i Lund 1880. Den var inte "up to date" vid sekelskiftet, men användes ännu vid denna tid.

### Bildstudium: Sidan i räkneboken

Räkneexemplens texter och bilder ger en liten inblick i hur barnen kunde ha det. Samtala om vad ni kan få ut av illustrationerna.

1. De välklädda gossarna går till skolan med griffeltavlan under armen och flera ören på fickan.  
(I Sverige och Danmark hade man år 1873 gått över till kronor och ören, så det behövdes troligen en ny räknebok för sådana uträkningar.)
2. Anna som "tjänar", dvs. kärnar, och säljer smör förtjänar en bra slant kan det tyckas.  
(Man kan undra om författaren tänkte på rimligheten i priserna eller bara på huvudräkningsmöjligheten.  
I Sverige kostade 1 kg smör ungefär 1:50 då.)
3. Greta som säljer gäs(s)lingar får inte så stora förtjänster, men ger eleverna ett rejält räkneexempel i öre.

### Att arbeta med

Räkneexempel ur *Folkskolans räknelära (1889)* av Fridtjuv Berg:

- 1) Ett dike gräfdes av 10 man på 16 dagar mot en betingad summa af 320 kr; huru stor var varje arbetares dagspenning?
- 2) Anton och Per skola dela 30 öre; huru mycket får vardera, då Anton får  
a) 4 öre mer än Per, b) 4 gånger så mycket som Per?
- 3) En arbetare erhöll för 67 dagars arbete 134 kr, huru stor var hans dagspenning?
- 4) En person köpte 16 sockertoppar, hvar och en på 5 kilogram, efter 1 kr för ett kilogram; till betalning lämnade han en sedel på 100 kr, huru mycket fick han tillbaka?
- 5) En familj uppköpte 2 stycken soffor för 132 kr stycket, en spegel för 136 kr, 12 stolar för 4 kr stycket och 3 bord för 35 kr stycket. Till hvilket belopp steg uppköpet?



## Gymnastik

faktasida 39

För att vi skulle få en erfaren gymnastiklärares syn på det gamla fotot från Maria folkskolas gymnastiksal, tillfrågades gymnastiklärare Heidi Persson, Uppsala, vad hon ansåg värt att notera om den gammaldags bilden.

Hon kommenterade bilden så här:

"Sådan här *historisk gymnastik* har jag provat att ha. Barnen tycker det är väldigt roligt och spännande. Det fanns ju särskilda kommandoord, som jag också använde när vi utförde olika rörelser.

Men det viktigaste var, att man bara fick göra en sak en gång – sedan vänta. Det blir mycken väntan med så många elever!"

### Gymnastiska dagöfningar

I Liedbecks "Gymnastiska dagöfningar" hittar man följande instruktioner för läraren:

*"Lystring: God lystring (uppmärksamhet) i afdelningen är af största vikt vid all friskgymnastik, och ledaren bör vänja sin afdelning därvid. Redan från första dagen vid inöfvandet av grundställningen, samt städse fordra full uppsträckning, tystnad och skarp lystring vid befallningsordet: **Gif — akt!!***

*Ledaren bör aldrig försumma att efter utförd öfning befalla: **På stället — hvila!!***"

### Exempel på instruktion

(3) Motsitt. Ryggfällning bakåt. Höftfäste. Fötterna stödda under stolen. Befallningsord: **Utgångsställning — ställ!! Höfter - fäst!! Bakåt - böj! Uppåt - sträck! Samma — Ett! — Tu! Ställning!!**

(Pust! Låt oss känna oss tacksamma för att vi får ha gymnastik hundra år efter detta program!)

## Skolplanscher

faktasida 40

Planscher för att åskådliggöra undervisningen var mycket vanliga under 1800-talet. Till att börja med importerade man bildplanscher, mest från Tyskland. Men i sekelskiftets iver för kvalitet i skolan blev man angelägen om att natur och människor skulle stämma med svenska förhållanden. En rad skickliga konstnärer engagerades, t.ex. Carl Larsson och Nils Kreuger. Resultatet blev en mängd underbara bilder för skolorna. Tendensen var: endast det bästa för skolbarnen!

### Planscher

Rönn och liljekonvalj har båda orangeröda bär. Rönnens är visserligen sura, men ätliga. Liljekonvaljens oerhört giftiga bär måste man också känna igen när man lever på landet. Det här är viktig kunskap i dag också.

Årstidsplanscher från den här tiden kan i dag visa oss hur jordbruk och skogsbruk bedrevs vid tiden för sekelskiftet.

## Noteringar kring "Aga"

Det här är ett sorgligt kapitel i pedagogikens historia. Och det är långt - uppenbarligen tusenårigt! I boken *Barn i stan* finns i kapitlet om barnhem och barnhus citat ur en tidskrift från 1899 som hette *Till föräldrar!* Där står två bibelord under rubriken Mångtusenåriga visdomsord:

1.

*"Aga din son  
medan ännu hopp är".*

Citatet är från Salomo (f. 975 år före Kristus), Ordspråksboken 19:18.

2.

*"Oförstånd är bundet vid  
barnets hjärta. Agans ris tager  
det därur."*

Ordspr.22: 15

I 1917 års bibelöversättning står det:

*18. Tukta din son, medan  
något hopp är,  
och åtrå icke att vålla hans  
död.*

I bibelöversättningen från 1917:

*15. Oförnuft låder vid barnets  
hjärta,  
men tuktsans ris driver det  
bort.*

I Bibelkommissionens översättning från 1991:

*18. Fostra din son medan det  
finns hopp;  
du vill ju inte att han ska dö.*

I bibelöversättning från 1991:

*15. Dårskapen sitter djupt  
hos pojken,  
men det fostrande riset driver  
ut den.*

## "Aga" i lexikon

Låt oss se, hur ordet aga uttyds i några lexikon från olika tider.

**Språkhistoriskt:**

**ur Wessén Våra ord:**

**aga:** av fsv (=fornsvenskans) *aghe* ... fruktan; tukt, ett urgammalt germanskt ord (lånat från nordiska språk engelskans *awe*, vördnad, fruktan).

**Enligt Svensk Uppslagsbok 1939:**

**Aga**, jur(idisk term) kroppslig bestraffning i uppfostrings- eller förbättringssyfte. A. må av föräldrar tilldelas barn, om det för dess fostran är nödigt och med hänsyn till dess ålder m.m. lämpligt. Likaså äger barnavårdsnämnd låta tilldela vanartigt barn a. samt fattigvårdsstyrelse sålunda tillrättavisa gossar under 15 år och flickor under 12 år. I folkskola och realskolans 5 lägre klasser må a. ock brukas. Däremot är a. förbjuden husbönder sedan 1920 och befälvare å fartyg enligt sjömanslagen

1922 samt i gymnasium. Mera än obetydlig kroppsskada må ej tillfogas genom a. Svårare skada medför straffrättsligt ansvar för misshandel.

**Enligt Focus 1958:**

**Aga**, kroppslig bestraffning. Föräldrar får aga sina barn, likaså de som omhändertar barn enligt barnavårdsnämnds beslut. Agan är avskaffad i läroverken, men får i folkskolan förekomma i undantagsfall. Vid barnavårdsanstalterna är aga förbjuden. – Husaga, rätten att aga tjänstefolk, upphävdes 1920.

**Enligt Bra Böckers Lexikon 1983:**

**aga**, kroppslig bestraffning av minderårig eller anställd (husaga). Husagan avskaffades 1920, skolan 1958, och 1979 infördes en ny lag som förbjuder alla former av aga av barn. Föräldrabalken 8 kap 3 p. andra stycket erhöll då följande lydelse: "Barnet får inte utsättas för kroppslig bestraffning eller annan kränkande behandling."

## Två världar sidorna 42–53

### Resumé

Axel har varit borta från skolan i tre dagar och fröken börjar undra var han är. Edvard blir orolig. Efter skolan möter Tora och Edvard far, som är på väg till herrgården, och de får åka med på vagnsflaket. Tora går med far, som ska köpa utsäde av godsägaren. Edvard passar på att gå hem till Axel för att se hur det är med honom. I den eländiga statarlängan där Axel bor hittar Edvard honom i sängen, sårig och sönderslagen på ryggen. Kusken har slagit honom. Axels mor vågar inte säga något mot kusken. Edvard springer ut för att hämta far.

På herrgården träffar far godsägaren och Tora blir inbjuden till salongen, där herrgårdsflickan spelar piano. När Tora och far kommer ut igen, möter de Edvard, som är mycket upprörd. Far följer med hem till Axel. Eftersom inte Axels mamma verkar klara av att sköta såren på Axels rygg, får han följa med hem till Erikssons. Men först åker far till godsägaren och berättar vad som hänt statarbarnet Axel.

### Bildstudium

I berättelsen beskrivs två mycket olika sätt att bo. Jämför miljöerna på sidorna 46 och 49. Låtsas gå in i bilderna.

Hur känns det att gå in i salongen på herrgården?  
Hur känns det att gå in i köket i statarlängan?

### Ord att samtala om

*sidan 43*  
flaket  
utsäde  
vetesort

*sidan 44*  
majestätiskt  
slingrar  
allé  
pick och pack  
styvfar  
mjölkerska  
gods, godset

*sidan 46*  
förstugan

*sidan 47*  
fiende  
kvidande  
spretiga  
klibbat  
nattskjortan

*sidan 48*  
tjänsteflicka  
kontoret  
harklar sig  
tröskverk  
tröskeln

*sidan 50*  
sjömanskläanning  
tangenterna  
spelläxan  
kängor  
konfekt

*sidan 51*  
herrskalet  
lättad  
muttrar  
svordom

*sidan 52*  
ruskigheter  
kurar ihop sig

**Ord att samtala om***sidan 54*

svält – svältgränsen  
 missväxtår  
 undernärda – näring  
 fattigvård – socialhjälp  
 fattighjälp  
 givmildhet  
 penninggåva  
 fattigstuga  
 orkeslösa  
 "tabberaset i Katthult"

*sidan 55*

gå på socknen  
 rote, rotar  
 rotegång  
 mat och husrum  
 uppehälle  
 backstuga  
 behov – behöva  
 sluttning  
 hydda

**Många var fattiga****Att arbeta med**

- Diskutera vad som menas med att vara "fattig". Kan det ha varit annorlunda att vara fattig vid sekelskiftet än att vara fattig i dag?
- Hur tror du det skulle kännas att – varje dag – bara få en tallrik soppa på förmiddagen och sedan ingen mer mat på hela dagen?

Barnen ser på TV hur stora folkgrupper i olika delar av världen drabbas av fattigdom. Låt barnen berätta vad de sett och samtala om vad man kan göra för att hjälpa de utsatta.

**På landsbygden**

Den stora befolkningsökningen under 1800-talet blev en orsak till brist på mat och bostäder. Allt fler blev fattiga och nödlidande på landet. Där pågick också en stor förändring genom skifteslagens genomförande. Byarna förändrades, torpare och småbrukare fick ofta sämre villkor. De stora barnaskaror som växte upp måste ta anställning hos bönder och godsägare.

En del år var det *missväxt*, och då var det alltid de egendomslösa, löntagarna, som fick det sämst. Bönderna sparade in på anställningarna, och de fattiga blev ännu fattigare utan arbete.

**I städerna**

Många gav sig iväg till städerna för att tjäna sitt bröd genom att arbeta i fabrik. Där var kontantlönen högre, men hyra och mat blev betydligt dyrare. Det rädde för jämnan stor bostadsbrist och man blev inte sällan tvungen att bo med sina barn i rent hälsovådliga kyffen. (Se även avsnittet Hygien.)

**Lite fattigvårdshistoria**

Ända sedan landskapslagarnas tid fanns vissa bestämmelser om fattigvård. I och med att kristendomen infördes, blev det kyrkan som skötte både fattigvård och sjukvård. Efter reformationen övergick kyrkans egendom till staten, som nu skulle sköta fattigvården. Det gick inte så bra. På 1600-talet blev det i stället socknarna själva som ålades att sköta den. De fattiga som hörde till socknen fick tigga där, men det var strängt förbjudet för alla utsocknes att komma och tigga. Socknen ville inte ta på sig ansvar för fler än den var skyldig att göra.

**Organiserad fattigvård**

För de gamla och orkeslösa byggde man redan tidigt fattighus på en del platser, oftast intill kyrkan i byn. Men det är först på 1700-talet som man kan tala om någon organiserad fattigvård.

En förordning 1763 fastslog att varje socken skulle föda sina fattiga nödlidande, men sockenstämman fick själv bestämma hur fattigvården skulle ske. Därför är det svårt att säga något allmänt om hur vården fungerade.

Det finns uppgifter om socknar där de hjälpbehövande fick komma

till kyrktrappan vid jul och vid pingst eller midsommar och motta *fattig-gåvor*. Det kunde vara mjöl, sill, ved och till och med lite pengar, som då skulle räcka ett halvår.

I de flesta fall tycks man ha föredragit att försörja de fattiga genom *sockengång* eller *rotegång* framför att ge dem gåvor och understöd.

### Rotegång – gå på socknen

Socknarna var indelade i *rotar*. Det hade sitt ursprung i den militära organisationen. Bönderna hade en gång delats in i områden för att delta i försörjningen av arméns soldater och andra krigsmän. Rotarna var också till för skatteväsendet i allmänhet.

Nu användes roteindelningen när man skulle organisera fattighjälpen. De nödlidande fick cirkulera mellan gårdarna i roten och bo som medlemmar av ett hushåll en viss tid och samtidigt arbeta för mat och husrum.

Man kan föreställa sig att det fanns olika grad av barmhärtighet i de olika gårdarna. Den så kallade sockengången förekom under hela 1800-talet, på vissa håll fanns den kvar ända till 1918. På samma sätt var det med "barn på socknen" och barnauktionerna.

### Hjon

De personer, som försörjdes genom socknens fattigvård, kallades allmänt för "*hjon*". Man sa *fattighjon* eller *inhysesjhjon*. Ordet "*hjon*" betyder ursprungligen *familjemedlem* (jämför ordet *hjonelag=äktenskap*), men kan också betyda *tjänare*, *tjänstefolk*.

### Fattighjälpen åt barn i staden

I de större städerna hade man inte rotegång, men en fattigvårdsstyrelse ombesörjde på olika sätt fattighjälpen. Ofta hade ombuden liten förståelse för problemen. Här är ett exempel på detta ur Uppsalas historia:

Där hade man på 1880-talet stora problem med tiggeriet, särskilt bland de hungriga barnen, som fanns överallt. För att råda bot på detta beslöt man (1882) att servera soppa varje vardag till "de bettlande barnen".

Men man höll noga reda på vilka barn som var "berättigade" till soppan. Var den och den verkligen i behov av en måltid? Man gjorde listor över de barn som fick soppa.

Tio år senare fanns 200 barn på listan. Men soppan kostade 10 öre per portion, och då tyckte man att det blev för dyrt för staden att mata barn. Det föreslogs att de skulle få *soppa varannan dag* i stället!

Dessutom gallrade man i listan och strök några barn som hade fått hjälp länge.

### Då skrev lärarna till fattigvården

Detta var 40 år efter skolstadgan. Lärarna i folkskolan var väl insatta i hur en del av skolbarnen hade det hemma. Upprörda över snålheten avfattade lärarna ett brev till fattigvårdsstyrelsen.

De visste att barnen fick gå utan mat, och de förklarade hur omöjligt det var att orka med skolarbetet för dessa barn, som ständigt hade magsmärtor eller huvudvärk på grund av hungern. Undervisningen kostade ju staden pengar, och det var slöseri att inte alla kunde tillgodogöra sig den. "*Mer än en gång skulle en kaka bröd uträtta mer än flera timmars undervisning*", förklarade lärarna.

#### Litteratur

Jonsson: i Från sockenstämma till storkommun;

Wessén: Våra ord;

Sv. U.;

Holmdahl: Människovård och människosyn.



## Barnauktioner

### Ord att samtala om

barnauktion  
föräldralösa  
fosterhem, fosterbarn  
ersättning  
minstbjudande  
fattigvårdslagen  
bortauktionerade  
barndom  
kommunala  
årsstämma

### Nässlorna blomma

I boken *Nässlorna blomma* av Harry Martinson, som citeras i läseboken, finns flera avsnitt som man kan högläsa för barnen.

De citerade raderna avslutar avdelningen "*Martin*". Omedelbart efter citatet kommer avdelningen

"*Sockengång*". Efter cirka två sidor i det kapitlet börjar hans berättelse om ankomsten till Vilnäs.

Den lärare som själv läser den underbara barnskildringen hittar säkert flera avsnitt att högläsa eller att återberätta.

## Barnhus

### Ord att förklara

barnhus, barnhem  
skolgång  
fosterföräldrar

### Bildstudium: På barnhusets gård

Gå in i bilden från barnhemmets gård.

Låtsas att du är ett av barnen eller känner ett av dem.

Hur var det att leka där?

Vad hade hänt barnen, eftersom de hamnat på barnhuset?

Vad skulle hända dem i deras närmaste framtid?

### Barn lämnades bort

Det var många barn som var bortlämnade till fosterhem eller barnhem i slutet av 1800-talet. När nöden var som störst, var det inte bara fattigvårdsnämnder och ogifta mödrar, som sökte fosterhem för oförsörjda barn. Också i en del fattiga familjer såg föräldrar sig nödsakade att lämna bort något eller flera av sina barn, när de inte klarade av att ge alla mat.

Då vände man sig till barnhem eller privata fosterhem. (Det var inga lätta beslut, kan man tänka.)

Som nämnts kunde barn bortauktioneras och lämnas "på socknen". Ibland kunde de lämnas på socknens fattighus, att växa upp bland krymplingar och åldringar.

### Allmänna Barnhuset

*Barnhus* är den äldre benämningen på barnhem. Det största barnhuset i Stockholm var Allmänna Barnhuset, grundat på 1600-talet. Det låg på Norrtullsgatan. I dess arkiv finns många handlingar bevarade, och man kan få reda på en hel del om hur barnen kom hit och hur de skickades vidare ut till fosterhem över hela Sverige.

Fattigvårdsnämnden i staden lämnade över föräldralösa barn och betalade för underhållet. För privatpersoner var det dyrare att överlämna barn. En stor del var späd-

barn. Barnhuset tog endast emot friska barn, men ändå var spädbarnsdödligheten mycket hög.

En ogift mor hade sällan möjlighet att ta hand om sitt väntade barn själv. Hon kunde då skriva till barnhuset och be att få "*amma in*" sitt barn där. Det innebar att hon skrev på ett kontrakt, där hon lovade att amma sitt barn och ett annat nyfött barn, tills hennes barn var 8 månader. Sedan tillhörde det barnhuset, som skulle slussa det vidare till ett fosterhem.



## I fosterhem

Barnen som kom till fosterhem räknades kallt som "*arbetskraft*". Det var för det mesta fattiga familjer, som tog emot fosterbarn, därför att de behövde billig arbetskraft för sin försörjning.

Vid sekelskiftet höjdes många röster mot det orimliga i att fattiga föräldrar måste lämna bort sina barn till *andra* fattiga, som skulle dra nytta av fosterbarnen. Det kunde finnas bra fosterhem, men många barn for mycket illa.

Inte förrän 1902 fick de rättsligt skydd genom *lagen om vård av fosterbarn*.

## "Oäkta" barn

År 1900 kom Ellen Keys bok *Barnets århundrade* ut. Tidigare sekel hade definitivt inte tillhört barnen, och allra minst de barn som räknades som "oäkta".

I grunden stod kyrkan för det. Den brännmärkte alla barn som råkat födas utanför kyrkans heliga ri-

tual, nämligen utanför äktenskapet. Dessa barn skulle anses mindervärldiga. Enligt den gamla kyrkolagen behövde de "*oäkta barnen endast nödtorftigt uppfödast*" och skulle vid 8 års ålder sättas i tjänst, alltså skickas ut i arbetslivet.

Skammen att föda ett "oäkta" barn vilade tungt på en ung kvinna. Det var nödvändigt att dölja havandeskap och födelse, till varje pris. Och nog kostade det mycket: många unga kvinnors självmord, livsfarliga fosterfördrivningar och barnamord i lönn. Jämte alla olyckliga liv som stod i skuggan av förbannelsen.

## Rätt till sina föräldrar

Långsamt har fördom och fördömande släppt under 1900-talet. Barn utom äktenskap har fått rätt till sina föräldrar enligt lagen. Det började med att de 1905 fick arvsrätt efter sin mor. Men inte förrän 1970 fick de full arvsrätt efter sin biologiske far.

Litteratur  
Barn i stan;  
Barnhus;  
Fogelström: Frimurarbarnhuset i  
Okänt Stockholm.

## Statare

### Statsystemet

De stora godsena och lantgårdarna behövde mycket folk för både jordbruk och boskapsskötsel före maskinernas tid. Sedan 1700-talet hade systemet med "statare" funnits i mellersta Sverige. "Stat" betyder ungefär "betalning in natura".

### "Axels föräldrar var statare."

Statarna var lantarbetare, som arbetade åt godsägare eller storbönder. Som lön fick de fri bostad och vissa varor från gården, t. ex. mjölk, mjöl till bakning och ved. Salt sill eller strömming brukade också ingå i staten. Det varierade mycket hur en statarfamilj kunde ha det. De var helt beroende av hur frikostig godsägaren var. Bostäderna var ofta mycket dåliga, och det var svårt att hålla ohyran borta. Standard var ett rum och kök, oftast i en länga med flera familjer.

Lönen i pengar var mycket liten (se nedan) och var densamma om man hade ett eller åtta barn. Därför hade statarna sällan en chans att spara något.

## faktasida 58

### Ord att samtala om

godsägare  
stat, statare  
statarlänga  
flerfamiljshus

Litteratur  
*Statare* med text av Lars Furuland  
innehåller bilder, fakta, intervjuer om  
statarnas liv, som man kan visa och  
återberätta för barnen.

## Statarnas anställning

Statarna var anställda för ett år i taget. De hade rätt att flytta till en annan gård. Många statare flyttade ofta, för att de hoppades komma till något bättre. I oktober fick man lov att byta plats, och under den månaden kunde man se många flyttlass ute på vägarna.

Men det fanns också många statarfamiljer som blev kvar hela livet på samma gård, ibland i generationer. Deras föräldrar hade arbetat där före dem, och deras barn skulle ta stat på samma ställe.

Inte förrän 1945 fick statarna på de stora gårdarna ett löneavtal precis som alla andra arbetare. De kallades inte längre statare utan lantarbetare.

## En statarhustru

En statarhustru hade ofta ett ofattbart hårt arbete. Hon steg upp först av alla för att gå till godsets lagård och mjölka ca 15 kor. Efter det skulle spannarna diskas. Hon gick sedan hem till statarlängan, där mannen var beredd att börja sin arbetsdag på åkern eller med kreaturen. Nu var det dags för henne att göra frukost åt barnen, skicka dem till skolan, bädda ihop alla sängar så att familjen hade någon yta att gå på under dagen. Så fortsatte hon med sysslor, bakning, sömnad, barnpassning, trädgårdsskötsel och städning, tills det var dags igen att gå och mjölka de femton korna. Efter det måste hon hem och ge familjen kvällsmat och bädda ut alla barnens sängar och lägga dem.

En del statarhustrur måste mjölka korna tre gånger om dagen. Jan Fridgård kallar statarhustruns ständiga mjölkningsplikt för "*den vita piskan*".

## "Stat" var mat och andra förnödenheter

För statarnas hushåll var det uträknat hur mycket som skulle gå åt på ett år.

I en bok om mat vid sekelskiftet finns i faksimil ett kontrakt om stat och lön för en statare som tjänstgjorde som stalldräng vid en gård i Östergötland. På det kan man läsa följande:

### Stat och lön för ... Oskar Malmqvist för år 1894 24 april till samma dag 1895 .

Städja 10 kr  
Lön 120 kr  
1/2 tunna hvet  
6 tunnor råg  
1 tunna korn  
1/4 tunna ärter  
1 tunna hafre  
2 lispund fläsk (1 lispund = 8,5 kg)  
2 lispund sill  
8 kannor salt  
4 tunnor potatis  
potatisland och trädgårdsland  
2 liter sötmjolk dagligen  
3 liter skummjolk under sommaren och 2 under vintern dagligen

Den här statarfamiljen var ganska lyckligt lottad som fick ha eget potatisland och eget grönsaksland. På kontraktet står också att de har fri bostad. "Städja" betyder handpenning, en sorts flyttbidrag.

## Att arbeta med

- Vad hade stataren Oskar Malmqvist i månadslön enligt kontraktet?
- Gör en omväxlande veckomatsedel till statarfamiljen Malmqvist med hjälp av de här råvarorna.
- Varför fick de så mycket salt, tror du?
- Hur mycket saltat fläsk kunde familjen äta på en månad om de fördelade det jämnt över året?
- Om familjen hade fyra barn, hur mycket fläsk fick varje familjemedlem om man delade lika?

Litteratur  
Wallenstein-Jaeger: Mat till vardags och  
fest när seklet var ungt.

## Två författare som kom från statarmiljö

### Jan Fridegård (1897–1968)

Författaren Jan Fridegård har skrivit om sin uppväxt i uppländska statarmiljöer. Flera av hans verk är självbiografiska. Han växte upp i ett statarhem vid sekelskiftet. I novellen *Mitt barndomshem* berättar han:

*"Fars årslön översteg ingen gång 125 kronor. Mor hade 7 kronor i månaden för att mjölka tre gånger om dagen och diska flaskorna."*

Om faderns arbete säger han:

*"I mer än 50 år steg han upp före halv 4 varje morgon, och dagsverket var inte slut förrän 7 på kvällen."*

Om fattigdomen i statarlängan:

*"Kring matbordet i vårt hem fanns det inte stolar åt alla utan vi måste stå och äta till dess de äldre undan för undan flög ur boet. Somrar och vintrar gick vi i samma trasiga och lappade kläder i skolan. Numera ser det ut som en gåta hur vi klarade oss."*

Trots allt höll familjen modet uppe:

*"Men sammanhållningen var god, och det låg säregna och nästan vackra stämningar över eländet ibland. Inte kom de av fattigdomen men trots den ... Och jag är tacksam för mitt barndomshem. Fattigdomen var stor men frisk som en motvind."*

Citaten är hämtade ur novellen *Mitt barndomshem*, som först stod i novellsamlingen *Larsmässa* (1955) senare i *Ängslyckan och andra noveller*.

En självbiografisk romanserie av Jan Fridegård är *Lyktgubbarna* (1955), *Flyttfåglarna* (1956) och *Arvtagarna* (1957).

### Ivar Lo-Johansson (1901–1990)

Författaren Ivar Lo-Johansson var född och uppväxt i ett statarhem i Södermanland. I sin ungdom provade han på flera yrken. Han fick sitt genombrott, när han skrev boken om sin barndom, *Godnatt, jord* (1933). Den blev mycket uppmärksammasad och satte i gång en debatt, som slutade med statssystemets avskaffande.

Efter *Godnatt, jord* skrev Lo-Johansson *Statarnoveller*, som kom ut i tre volymer (1936–1941). Där emellan kom romanen *Bara en mor* (1939), som handlar om en statarhustrus liv och som filmades 1949.

Andra självbiografiska böcker är *Analfabeten* (1951) och *Gårdfarihandlaren* (1953).

Ivar Lo-Johansson var medlem av Svenska Akademien.

**Ord att samtala om**

barnarbete  
barnpassning  
valla  
tröskverket  
dagspenning  
märkpojkar  
sågverk  
märka virke

**Barnarbete**

Enligt Svensk Uppslagsbok 1939 finns "inte många belägg för barnarbete i flydda tider". Hos bönder och hantverkare utförde förvisso små barn vissa sysslor i äldre tider. Det var vanligt att skicka ut en liten vallpiga eller vallpojke eller ha en springpojke hos skomakaren. Men det var i och med industrialiseringen som man vet att det förekom ett grovt utnyttjande av små barn som arbetskraft.

**Barn i fabriksarbete**

Barnen sammanfördes i stora verkstäder och fick arbeta både dag och natt "under upprörande former". I England väckte detta opinion och det kom en lag 1802 som gav vissa, tama restriktioner. I stort sett förekom barnarbete inom industrin under hela 1800-talet i Europa.

I Sverige fick vi den första kraftfulla åtgärden mot barnarbetet i *arbetarskyddslagen av 1881: om minderårigas användning inom fabrik, hantverk och annan hantering*.

För åldrarna 12–14 år påbjöds max 6 timmars arbetsdag, för 14–18 år max 10 timmar.

Dessutom förbjöds nattarbete för alla under 18 år (=minderåriga).

**Bildstudium: "Märkpojkar"**

Hur gamla tror du att pojkarna på bilden kan vara?

Några av dem är barfota. Hur tror du det var att gå utan skor här?

Bilden är från Gustafsbergs såg i Medelpad 1893. Pojkarna fick arbeta från kl. 6 på morgonen till 6 på kvällen med att märka virke.

Sedan 1881 fanns en lag som förbjöd barnarbete före 12 års ålder. Sågverksägarna hade dock fått igenom ett undantag för pojkar på sågverken. De kunde vara ända ner till sex år, enligt Ellen Key.

**Ellen Key om barnarbete**

År 1900 skrevs ännu en lag om barns och kvinnors anställning i industrin. Denna lag beskriver Ellen Key detaljerat i *Barnets århundrade*. Den första punkten är:

*"Villkoren för inträde i arbete:*

- a) *fyllda tolv år*
- b) *fullständigt avgångsbetyg från folkskolan ...*
- c) *läkares intyg, att den minderåriga utan men för sin hälsa kan förrätta arbetet i fråga ..."*

Ellen Key tyckte inte att det här beslutet var tillfredsställande, men *"av år 1900 var det bästa möjliga man kunde uppnå."* Hon har funderingar om hur man *"vid nästa sekels början skall framhålla behövligheten av denna diskussion om barnarbetet"*... (Kunde hon ana att vi ännu 2000 ska diskutera barnarbete, även om det är förhållanden i andra, fjärran länder, där små barn tillverkar de varor vi köper.)

**Sotarpojkar liv**

Per Anders Fogelström berättar i sin bok *Ur det försvunna* i kapitlet Svenska hem om sotarpojkar. Klockan tre eller fyra på morgonen började arbetet med att krypa in i Stockholms skorstenar. Mitt på dagen hade de en rast mellan 11 och 2, då de sov. Så fortsatte arbetsdagen, och när de kom "hem" vid 6–7-tiden på kvällen till sin sotarkammare, som gesäller och lärpojkar delade på, orkade de knappt tvätta av sig sotet (i det enda, gemensamma handfatet) innan de somnade på nytt.

Hur kunde ett sådant liv forma en pojke i bästa sport- och lekåldern?

Sotarpojkar började som lärpojkar när de var 8–10 år. I läsebokens antologidel finns på sidan 180 en liten historia som passar in på detta avsnitt.

Litteratur  
Sidenbladh - Nygren: Sotarpojkens;  
Fogelström: Ur det försvunna.

## Bildstudium: Sotarpojkar på stockholmstak

Vem ser ut att vara chef?

Vilka pojkar ser ut att vara yngst?

Vilka tycks vara på väg in i skorstenen?

### Ord att samtala om

skrapa sot  
barnhus  
kammare

## Arbetsstugor

faktasida 61

### Bildstudium: I arbetsstugan

Vilka olika hantverk sysslar flickorna och pojkarna på bilden med?

### Ord att samtala om

tillsyn  
hantverk  
hemsysslor  
sömnad  
korgflätning

Arbetsstugan var till för de fattiga barnen, som där skulle lära sig hemsysslor och diverse hantverk, såsom korgflätning och borstbindning. I boken *Barn i stan* berättas att flickorna lärde sig sticka och sy och laga kläder. Som exempel nämns att de lärde sig att av två trasiga strumpor göra en hel.

### Arbetsstugor

I Bonniers konversationslexikon 1922 får man en utförlig beskrivning av vad arbetsstugor var. Verksamheten fungerade som synes på samma sätt som vid sekelskiftet ett stycke in på 1920-talet.

*Arbetsstugor finnas numera (1922) i ett 50-tal städer och större platser samt i de nordligaste socknarna. På grund av de långa skolvägarna utgöra arbetsstugor i sistnämnda trakter fullständiga hem för barnen under vintermånaderna."*

*"Arbetsstuga, benämning på det slags skolhem, som under vintermånaderna (okt-maj) efter för dagen slutad skoltid bereda skydd och sysselsättning för 7-14-års barn av sådana fattiga föräldrar, vilkas verksamhet förhindrar dem att se till hemmet om dagarna. I arbetsstugan meddelas undervisning i lättare hantverk. Som lön för arbetet erhålla barnen en riklig måltid, middag eller kvällsmat eller bäggedera..... Den första arbetsstugan skapades 1887 i Adolf Fredriks församling i Stockholm på initiativ av fru Anna Hierta-Retzius ...*

Arbetsstugorna i de nordligaste länen blev alltså internat för skolbarn och av stor betydelse för glesbygdens barn.

Arbetsstugorna i städerna var länge en sorts fattigvård. Där hade man ibland julmarknad med försäljning av barnens hantverk. Pengarna gick till arbetsstugans verksamhet.

1944 bytte arbetsstugorna namn till *eftermiddagshem*. Arbetet var borta, liksom stämpeln av fattigvård. *Fritidshem* blev nästa benämning. Numera skriver vi "*fritis*", enligt Svenska Akademiens Ordlista.

Litteratur  
*Barn i stan*;  
Barnhus;  
Hierta-Retzius: Arbetsstugor för barn.



### Ord att samtala om

vättar  
skrock  
vidskepelse  
skymma – skymning  
trollnystan  
spöken, gengångare

### Resumé

Tora, Edvard och lilla Hedvig är ensamma hemma med gammelfarmor. Tora diskar efter maten, och när hon ska hälla ut diskvattnet utanför huset, ropar gammelfarmor från sitt rum, att Tora måste varna vättarna, innan hon slänger ut varmt vatten. Tora gör som hon säger, fastän hon är mörkrädd redan nu.

Gammelfarmor verkar ivrig att få berätta om vättar som folk hade sett förr och vad de hade gjort. Hedvig sitter och lyssnar på sängkanten.

När Hedvig kommit i säng, övertalar Edvard Tora att sitta tillsammans med honom inne hos gammelfarmor och lyssna på de gamla sägnerna. Nu berättar gammelfarmor om troll och om gengångare.

Tora är ännu mera mörkrädd när hon går till sängs. Hon blir glad när hon hör ljuden av häst och vagn och föräldrarna kommer hem, men hon låtsas sova.

### Att arbeta med

- Beskriv med hjälp av gammelfarmors berättelse hur vättarna var, vad de kunde hitta på och hur man kunde freda sig för dem.
- Hur känns det att vara mörkrädd?

## Faktasidorna 68–69

## Om sägner

### Ord att samtala om

sägner  
övernaturliga händelser  
varelser  
väsen  
bergtagen  
bortbyting  
jättekast  
rysning

### Att arbeta med

#### Projekt 1

- Intervjua en äldre person om sägner som han eller hon hört i sin barndom eller ungdom.  
Gör egna uppteckningar, som en "folklivsforskare":  
Anteckna namn och ålder på berättaren, och gärna tid för upplevelsen.  
Gör en (renskriven) sammanställning av din intervju.  
Om klassen har gjort flera uppteckningar, samla till en liten bok.  
(Man måste ha tur för att hitta en person som varit med om något övernaturligt, t.ex. sett småfolk eller vittra.  
Men det finns än i dag, 1999, människor som tror på det övernaturliga, speciellt om de levt på landsbygden.)



## Projekt 2

- Skriv och berätta sägner som du hört.
- Skriv om en egen upplevelse med en känd sägengestalt – eller flera.
- Skriv om alla möjliga kända sägengestalter och låt dem träffas och visa sina egenskaper för varandra.
- Samla klassens sägner i en volym.
- Dramatisera era sägner.

## Teckning och målning

- Illustrera en sägen som du tycker om.
- Gör en bildserie om en eller flera sägengestalter, så som du uppfattar dem.
- Arbeta tillsammans: Gör ett landskap där man möter de olika gestalterna.

### Vad berättade gammelfarmor om?

Gammelfarmor i berättelsen var född i början på 1800-talet. Hon trodde på "det övernaturliga". Hennes sonson, barnens far, blir "arg när han hör talas om skrock och vidskepelse." Han hör till den nya tiden, då man inte vill tro på de gamla sägnerna.

De gamla sägnerna handlade nästan alltid om *övernaturliga händelser* eller *övernaturliga väsen*. Man visste att *sagor* – liknande *Askungen*, *Rödluvan*, *Prins Hatt under jorden* – var påhittade. Men *sägner* trodde man på!

I sägnerna berättades alltid att *någon hade "sett"*, någon hade varit med om det övernaturliga. Ofta fick man veta **var** det hände, **vem** som såg det eller **när** det var.

När Gammelfarmor berättar om "vättar", är det för att hon *tror* på dem. Hon har hört om människor som sett vättar – det underjordiska småfolket. Hon berättar också om troll och gengångare och talar om **vilka** som såg det här övernaturliga.

### Muntligt berättande

Sägnerna var en viktig del av livet för folket i det gamla bondesamhället. De äldre hade berättat dem för de yngre, som i sin tur berättade dem för sina barn och barnbarn. Så hade det varit i århundraden. Det var ett muntligt berättande, sägnerna fanns inte i skrift.

### Insamling av sägner

Under 1800-talet började man skriva upp sägnerna ute i bygderna. Folklivsforskare åkte omkring och gjorde uppteckningar av vad de gamla berättade. Det var i tiden – i hela Europa var folklivsforskare sysselsatta med att teckna upp det som i århundraden hade berättats i muntlig tradition, både sagor och sägner, som gått i arv.

Forskarna jämförde sina uppteckningar från olika landskap, och då såg de att en sägen kunde vandra från den ena landsdelen till den andra. Gestalterna och händelserna, de övernaturliga upplevelserna, som fanns beskrivna i sägnerna överensstämde och varierades. Ibland kunde namnen på gestalterna skifta från ett geografiskt område till ett annat. Exempel på det är de många olika namnen för *de underjordiska*, som nämns i läseboken.

### "Svenska folksägner"

I boken *Svenska folksägner* ger Bengt af Klintberg en mycket intressant och lättläst översikt av våra sägners ursprung och innehåll. Huvuddelen av boken består av 430 samlade sägner från hela Sverige, med olika motiv. Läsebokens sägner (sidan 184f) är valda ur denna sängensamling, som verkligen rekommenderas för den intresserade.

Bengt af Klintberg menar att sägnerna var "*den i särklass största och viktigaste delen i bondesamhällets berättartradition*".

När vi läser sägnerna kan vi få en "*bild av en föreställningsvärld, som levde kvar på landsbygden fram till folkbildningens tid*".

Därför passar sägnerna väl in i boken om sekelskiftet. I berättelsen ser vi motsättningen mellan den sägenberättande farmodern och sonsonen, som vill tillhöra "den nya tiden".\*

\*Folklivsforskning heter allmänt **etnologi**. Folklivsforskare, **etnologer**, som intresserar sig speciellt för **folklore**, dvs. ämnesområdet folksägner, ordspråk, gåtor och andra litterära folktraditioner, brukar kallas **folklorister**.

# Sägengestalter

## Vättar, småfolk, vittror, osv.

I södra Sverige kallade man det underjordiska småfolket för *vättar*. I Skåne kunde man säga "*goavätta*", liksom man sa "*goanisse*" om tomtar. Skillnaden mellan tomtar och vättar var att vättarna bildade samhällen och hade egna boplatser under jorden, medan tomten oftast var ensam och "bara" bodde på gården.

På andra håll kallades vättarna för *jordbyggare*, *de underjordiska småfolket*, eller *de små under jorden*.

I norr, speciellt i Jämtland, Ångermanland och Västerbotten har de namnet *vittror* eller *vittefolket*. Där är de nära förknippade med boskapen. Vitterfolket hade egna kor, och när fåbodarna tömdes på hösten flyttade de in efter människorna.

En vitterko var eftertraktad, ty den mjölkade alltid byttan full, hur stor byttan än var. Man kunde fånga en vitterko genom att kasta stål över den.

När man i Norrland säger att man har sett "*vittra*", betyder det att man sett en ljusklädd kvinnogestalt i skogen. *Vittra* liknar snarast ett *skogsrå*, se nedan.

I många sägner berättas hur människor besöker småfolket i deras boningar. De små var ofta störda av att bo under stall och lagård, där urinen från djuren rann ner på dem. Det finns sägner där bonden flyttar hela lagården för att få leva i fred med jordbyggarna. Om de blev onda på husfolket, kunde det gå mycket illa.

## I litteraturen

Astrid Lindgrens "rumpnissar" och "grådvärgar" i *Ronja Rövardotter* får anses härstamma i rakt nedstigande led från småfolk, som författaren förmodligen hört om som barn.

## Tomten

Tomtens namn har samband med ordet "tomt", gårdens område. Tomten har sin motsvarighet över hela världen, ofta som husets goda ande, ibland i betydelsen stamfader. Tomten råder över gården, han är egentligen *gårdsrå*, liksom det finns *skogsrå*, *sjörå*, *bergsrå* osv. Tomten sköter

sina sysslor väl, särskilt bra sköter han hästarna. Men han kan också bli förargad och då dra elände över gården. Man måste hålla sig väl med honom.

## I litteraturen

Läs gärna första kapitlet i *Nils Holgerssons underbara resa* om hur tomten ställde till det. Om Rydbergs Tomten, se jultavlan i denna bok.

Konstnären Harald Wiberg berättade en gång i ett teveprogram att han vid 13 års ålder såg tomten. Det är denna tomte som stått modell varje gång han skildrat tomten. Den underbara boken med Rydbergs Tomten brukar finnas på skolbiblioteket.

## Trollen

I naturen lever trollen, de bor i berg eller jordhögar, för det mesta osynliga. När man ser dem är de fula och groteska. De lever i familjer precis som människan, bakar, brygger och ställer till bröllop. Trollen kan vara både vänner och fiender till människan.

Troll och människor bor grannar och kan utbyta tjänster. Ett troll kan ge riklig belöning om det blir nöjt. Det finns exempel både på skördehjälp och spånadshjälp från trollen. Men det värsta med dem är ju det där med bortbytingar och bergtagning.

Trollen bor i södra delarna av Sverige. I Götaland finns traditionen med "rullande nystan": det är trollen som gömmer sig för människorna.

I Norrland finns inte troll, men vitterfolket gör liknande saker som trollen. De kan också byta tjänster med människor, bergtaga folk och byta bort barn.

## I litteraturen

I *Nils Holgerssons underbara resa* finns en trollsägen, i kapitel 24 berättas om Ysätters-Kajsa i Närke.

Läs Gustaf Frödings *Bergslagstroll*, i *Nya dikter*, 1894.

## Jättar

Ibland blandas jättar och troll ihop i våra sagor. Jättarna kunde också bo i familjer och leva ungefär som människorna. Men förr trodde man faktiskt att jättarna var *den ursprungliga befolkningen* i Norden. Det kommer exempelvis fram i Olaus Magnus historia från 1500-talet. På

grund av den tron finns det många sägner om hur jättarna formade landskapet.

En sådan sägen hörde jag som barn: En jätte vandrade med en säck sand på ryggen. I säcken var ett litet hål, och där han gick rann det ut sand som bildade en ås, Malmaåsen. När han vilade, ställde han ner säcken. Då rann resten av sanden ut och bildade Ströbohög (en mäktig kungshög invid Köping).

## I litteraturen

Selma Lagerlöf berättar i *Nils Holgersson om jättedöttrarna* i Brorslotten (om Falu gruva).

## Skogsrå

*Skogsrået*, *skogsråen*, *skogsfrun*, *skogsjungfrun* – så kallas hon i Hälsingland och söderut i Värmland och Småland. Längre söderut i Sverige kallas hon *skogsnuva* eller *skogssnuva*. Det norrländska *skogsrået* kallas *vittra* (se ovan).

Skogsrået är ett ensamt levande väsen, ett rå som "*råder*" i skogen. På liknande sätt råder *sjörå* och *bergsrå* i sina områden (ordet *område* är också släkt med orden *rå*, *råda*). Hon är förföriskt vacker på framsidan, ihålig och ful bak i ryggen. Med sina konster förleder hon unga pojkar, som kan bli galna sedan de mött henne. Unga kolare och skogsarbetare är särskilt utsatta.

## I litteraturen

Genom Gustaf Frödings dikt *Skogsråen* (se sidan 34) kan vi verkligen få reda på hur man föreställde sig henne.

## Häxor

Ordet "häxa" kommer från tyskan och har inte funnits i svenska språket så länge – det var på 1600-talet i samband med de fasansfulla häxprocesserna som det först nämdes. I sägnerna används nästan uteslutande "*trollkäring*, *trollkona*, *trollpacka*, *påskkäring*", men betydelsen är: en kvinna, ofta ensamstående, som man misstänkte för att sätta sjukdom och olycka på folk. Speciellt var dessa kvinnor inriktade på mjölkhanteringen. De trollade till sig mjölk, grädde och smör på de mest utstuderade sätt, t. ex. genom mjölkharar och bjäror, en sorts trollnystan med stickor, som förde mjölken till den trollkunniga.

Förutom denna trolldom utmärkte sig trollkärningarna för sina färder till Blåkulla, där de levde om och dansade med djävulen.

I hela Europa förekom häxförföljelser. De första häxorna brändes på bål på 1400-talet.

I Sverige var den värsta tiden 1670-80-talen då hela Sverige var "infekterat" av häxprocesserna.

Inte förrän 1779 togs dödsstraffet för *trolldom* bort ur svensk lag.

Märkligt nog berättade man om häxor ända in i vårt sekel. De flesta av häxberättelserna i Svenska folksånger är upptecknade på 1900-talet. I en av de återberättade sägner kan man enligt af Klintberg känna igen hela förloppet såsom det är nedtecknat i ett rättegångsprotokoll från 1600-talet.

Häxhistorien, som berättas på sidan 186 i läseboken är av det mer skämtsamma slaget. Smörjhornet lär, menar af Klintberg, snarast ha innehållit bolmörtsgift eller liknande droger, som åstadkom att häxorna upplevde sin helvetesdans på Blåkulla. Den tanken fanns inte i rättegångsprotokollen.

## Älvor

Älvorna vållade skada, de var farliga. De kunde vara små som mygg eller flygmyror, och de kunde pina barnen om nätterna. I andra sägner är älvorna stora som små barn, som dansar på ängarna. Men att ge sig in i dansen med älvorna kan bara sluta illa – man dansar tills man utplånas.

En sägenberättares mormor blev indragen i älvdans men räddad av en kamrat. Längre efter detta låg hon sjuk. Några sjukdomar har i folkmun fått namn med älva- som förled, t.ex. *älvablåst* (=näselfeber, även förkylning), *älvaskott* (=förlamning).

Att det är älvorna som dansar när dimmor ligger över ängen hör enligt de flesta etnologer inte till folktron utan är en romantisk föreställning, just från romantiken – början av 1800-talet.

## Näcken

I Svensk Uppslagsbok står det att näcken "är ett manligt väsen som vistas i sjöar och åar och vållar druckningsolyckor". Näcken kan växla

skepnad från en liten grå gubbe till en häst, som kallas *vattenhäst* eller, som i södra Sverige, *bäckhästen*.

Det som näcken, *strömkarlen*, *forskarlen*, i norra Sverige är mest "berömd" för är att han spelar så vackert på sin fiol. Spelmän vill lära av honom, men då måste de försvärja sig till honom, och det är farligt. Människorna förförs då av hans musik och kan aldrig sluta dansa. Farligast är dock näcken för unga flickor, som han gärna lockar ner i djupet.

Föreställningen om vattenhästen finns i alla indoeuropeiska kulturer och lär vara oerhört gammal. Vattenhästen kommer upp på land och en bonde kan luras att plöja med honom.

## I litteraturen

För romantiken var näcken en tacksam figur. Erik Johan Stagnelius skrev dikten *Näcken*, som blev mycket omtyckt.

## Hur kunde man skydda sig mot trolldom?

Ett vasst föremål, t.ex. en sax vid dörren med spetsen riktad utåt, kunde skydda mot troll. Man kunde också märka husets ägodelar med ett kristet kors. Särskilt viktigt var det att märka barnets vagga. Det förekom också att man plöjde ett kors tvärs över åkern för att skydda grödan mot trolldom.

Om man träffade på ett trollväsen av något slag: troll, näck eller rå, kunde man läsa Fader Vår för dem. Det kunde få dem att försvinna, för de tålde inte att höra Guds namn.

Litteratur  
af Klintberg: Svenska folksånger;  
Sv.U.: artiklar av C.W.v. Sydow och S.  
Liljeblad.

### Skogsrån

Åt Gösthultskanten i Gunnerudsskogen,  
bortom Västanmossen vid Bråtorpslogen,  
just där håller skogsrån till,  
gå dit och se om ni vill!

Hon är älskogsaktig och manfolksgalen,  
för Vickbomspojken från Niklasdalen,  
han såg henne själv en kväll  
på vägen till Anna i Fjäll.

Hon var grannlåtsklädd som en påskdagspräst,  
hade ormbunskrans och kattguldsväst  
och till knäna en grannriskjol  
och doft som av nattviol.

Hon var ungtallsmidig och enstamvig,  
och hon skepade, snodde och vrängde sig  
som en orm på en lie träd,  
så Kalle i Dalen blev rädd.

Och hon råbocksprang, gjorde lokattsbukter  
och trollpackskonster och sattygsfukter  
och stod bak en furustam  
och glyste och gluttade fram.

Och Vickbomspojken från Niklasdalen  
blev vettskrämd, veckvill och månadsgalen  
och går ännu som en fant,  
så nog kan en se det är sant.

Gustav Fröding

## Tågresan sidorna 70–77

### Ord att samtala om

sidorna 70–71

kuvertet  
stämpel – frimärke  
mungiporna  
hårbotten  
luskammen  
huvudstaden

sidorna 72–73

vänthallen  
biljetter  
fernissade  
sveper in  
förnämt

sidorna 74–75

snusloska  
emaljerad  
kappsäckar  
bolmar  
skyfflar kol  
perrongen  
uniform

sidorna 76–77

lokförare  
konduktören  
barsk  
förstaklassvagn  
förnäma  
bröllopet  
kungliga huvudstaden

### Resumé

I maj får mor Siri ett ljusblått brev, avstämplat i Stockholm. Det är från mors kusin Olga, som inbjuder familjen att komma på besök hos henne i huvudstaden. Det bestäms att mor, Tora och Edvard ska åka, men barnen måste begära ledigt från skolan. De ska åka tåg för första gången i sitt liv. Far skjutsar till stationen, köper biljetter och vinkar av dem.

De hamnar i en fin vagn med mjuka soffor och gardiner. Men när konduktören kommer, avslöjas det att de sitter i fel kupé: detta är första klass, de har betalat för tredje klass. De byter vagn vid nästa uppehåll. Det är lika roligt i tredje klass, de äter matsäck och mor berättar om Olga. Rätt vad det är stannar tåget vid Stockholms Centralstation.

### Faktasidorna 78–81

## Järnvägen

### Att resa med tåg 1899

På järnvägmuseet i Gävle finns en turlista från 1899. Med hjälp av den går det att räkna ut att mor och barnen började sin resa vid 11-tiden på dagen, närmare bestämt kl. 10.50.

Kl. 11.30 ankom tåget till Katrineholm. Kl. 11.50 hade loket fått sin "mat" och skötsel, och det tuffade iväg på nytt.

Nu återstod 20 små uppehåll innan tåget närmade sig Södra stationen i Stockholm och slutligen, kl. 4. 45 – eller 16.45 som vi skulle skriva – var det framme vid Centralstationen.

De åkte med ett s.k. *blandat tåg* som hade både passagerarvagnar och godsvagnar. Det betydde att tåget skulle stanna vid varje anhalt (hållplats) och varje station för att släppa av och på folk, lasta ur och i varor och post. Dessutom måste ångloket ofta ha vatten, ibland också kol. Så det tog ganska lång tid innan man var framme i Stockholm.

### Att arbeta med

- Hur länge reste de med tåget?
- Hur fort gick tåget 1899?  
För att få reda på tågets hastighet – i kilometer i timmen – kan vi inte räkna med det blandade tåget som stannade så ofta. Vi väljer ett nattåg, som endast gör korta uppehåll och vid ett fåtal stationer under sträckan Norrköping–Stockholm. Kl. 3.10 på natten lämnade nattåget Norrköping. Det var framme i Stockholm kl. 7.10 på morgonen.
  - a) Hur många timmar tog den resan?
  - b) Det är ungefär 16 mil mellan Norrköping och Stockholm. Vilken medelhastighet hade nattåget?

Källa: Tidtabell för Statens Järnvägar 1899. Järnvägmuseet i Gävle. Demonstrerad och förklarad av Robert Herpai.



## Bildstudium:

### En tågupé

Det fanns tre olika klasser av kupéer: 1, 2 och 3. Det kostade olika mycket att åka i dem. Förstaklass var dyrast, men också ovanlig, för det mesta fanns den bara på snälltågen. I den var inredningen ofta mycket elegant, med sammet och moderna tofsar. Tredje klass var allra enklast, med träbänkar och utan gardiner. I dag finns bara första och andra klass i de svenska tågen.

Landskapsbilden i färg är "monterad", inklistrad i det svart-vita fotot av bildredaktören.

Ord att jämföra: *montage* – *montera* – *montör*

### Nödbroms och spottkopp

Vad kan hända om man *missbrukar en nödbroms*?

Varför hade man spottkoppar på tåg och järnvägsstationer?

Det där med att spotta omkring sig var mycket vanligt, man hade inte samma hygien som i dag. Just vid sekelskiftet hade man börjat arbeta för renlighet. Man ville hålla tåg och stationer fria från smuts och sjukdomssmitta.

## Lite järnvägshistoria

I England hade man byggt klart den första järnvägen 1829. Det tog ett tag innan Sverige fick ett riksdagsbeslut om järnvägsbyggen, men 1844 hade man bestämt sig.

Sveriges första järnväg invigdes i Värmland 1849, men i början användes inte ånglok som dragkraft utan hästar och oxar! (Jämför med hästspårvagnar!)

Den första riktiga järnvägen med ånglokomotiv öppnades för trafik den 7 mars 1856. Den gick mellan Nora och Ervalla. Några år senare, 1862, öppnades den första stambanan mellan Stockholm och Göteborg.

Man var stolt och imponerad över järnvägen som började genomkorsa riket. Det gavs helt nya möjligheter till kontakt mellan orter, att resa till vänner och släktingar och att sända post och varor.

### Ångkraft och järnvägar

Ångmaskinen hade uppfunnits på 1700-talet. Den som lyckades bygga den första fungerande ångmaskinen var *James Watt* i Skottland 1769.

Det dröjde ett tag innan man kunde använda ångkraften till så kallade ånglokomotiv. Den första användbara ångloksbanan gick mellan Liverpool och Manchester i England.

När den invigdes 1829, tävlade engelsmannen *Stephenson* med sitt lok, som hette *Rocket*, och svensken *John Ericson* med sitt lok, som hette *Novelty*. Stephenson vann till slut: hans lok hade en toppfart av 45 km/tim.

John Ericsons bror, *Nils Ericson*, var chef för byggandet av stambanorna i södra Sverige under perioden 1854–62.

### Rallare byggde rälsen

Den ena järnvägen efter den andra byggdes, från söder till norr. Vid sekelskiftet fanns det järnvägar ända uppe i Lappland, och banor som gick vidare in i både Finland och Norge.

De som byggde järnvägarnas räls kallades *rallare*. Inom loppet av 50 år byggdes 670 mil järnväg i vårt land. Om man lade ut den järnvägs-

## faktasidorna 78–79

### Ord att samtala om

sidan 78  
järnvägsbanor  
trafik  
invigdes

sidan 79 text 1  
tågupé  
tredjeklassvagn  
montage

sidan 79 text 2  
nödbroms  
anbragt – anbringa  
"gafveldörren"  
missbruk – missbruka  
"Spotta ej på golfvet!"  
spottkopp

rälsen rakt österut skulle det bli en sträcka som räckte från Stockholm till gränsen mot Kina. Söderut skulle den räckas från Skåne och ned till mitten av Afrika.

Det var ett ofattbart stort arbete som genomfördes.

### Järnvägsstationer

Under järnvägens första tid byggdes många fina järnvägsstationer. Man brukade ha en högtidlig invigning när bana och station stod färdiga. Till de största järnvägsstationerna kom kungen eller någon annan ur kungafamiljen och spred glans över invigningen. Det hölls tal, musik-kåren spelade och skolbarnen på orten sjöng för de förnämna gästerna.

### Den första elbanan

Så gott som alla lok var drivna med ånga, men man började pröva eldrift så smått. Den första eldrivna järnvägsbanan med passagerartrafik blev Djursholmsbanan som invigdes 1895.

Litteratur  
Svea 1899–1900; BBL; Sv. U.

## Bildstudium: Stockholms Centralstation

Skriv en berättelse om någon eller några av personerna som finns inne i "Stora vestibulen".

Varifrån har personerna rest?

Vart ska han eller hon resa?

Hur känns det att komma till den stora stationsbyggnaden?

## Nya samhällen

Järnvägarna följde inte alltid de gamla vägarna eller kom fram till de gamla kyrkbyarna. Ofta uppstod nya samhällen vid järnvägar och stationer.

### Att arbeta med

- Bor du i "ett stationssamhälle"?  
Om det finns någon gammal järnvägsstation i närheten, ta reda på dess historia! (Kommunbiblioteken brukar ha historiskt material för en sådan undersökning.)
- Dagens tågresor  
Hur lång tid tar det att resa mellan Norrköping och Stockholm med snälltåg i dag ?  
  
Vad kostar i dag en enkel biljett mellan Katrineholm och Stockholm?



## I Stockholm sidorna 82–91

### Resumé

Mor, Tora och Edvard stiger av tåget vid Centralstationen. Olga möter dem. De är mycket förvånade över att se så mycket folk överallt. Från Vasagatan åker de hästspårvagn genom stan, hem till fru Franséns våning. Fru Fransén tar hjärtligt emot dem i salongen. De sitter i sammetssoffan och dricker te, som de aldrig smakat förr. Det plingar, och för första gången får de se en telefon.

Senare promenerar de genom stan i den ljusa majkvällen. Åter undrar Tora hur det kan finnas så mycket människor på gatorna. Olga visar dem runt och berättar om Stockholmsutställningen och Skansen.

Kvällens höjdpunkt blir när de får se en automobil och sedan t.o.m. får åka med den en bit. När de ska gå till sängs, hinner de se lykttändaren tända gaslyktorna nere på gatan.

### Att arbeta med

- Varför tyckte Olga att det syntes att de var från landet?
- Hur lät den spårvagn som de åkte med?
- Berätta vad det var som imponerade på barnen hemma hos fru Fransén!
- Vad hörde de för olika sorters musik på stan?
- Hur fort travar en häst? = Hur fort gick automobilen?

## Faktasidorna 92–101

## I Stockholm

### Bildstudium: Bildupplevelse

Vandra i bilderna! Låtsas att du går på gator och trottoarer i Stockholm år 1899! Du möter många människor. Vad tänker du när du ser dem? Hur är deras klädsel?

Lyssna efter vilka ljud som kan finnas omkring dig 1899. Vad hör du? Hur kan du höra stegen av en fotgängare, när du går på en stockholmsgata i dag?

### Ord att samtala om

sidan 82  
perrongen  
trängsel  
hästspårvagn

sidan 84  
gavlarna  
kask  
hästskjutsar  
skramlande, klappande  
velociped

sidan 85  
kung Gustav II Adolf  
Kungsträdgården  
brodera – broderi

sidan 86  
sammetsstyg  
prydnadsföremål  
telefon

sidan 87  
spatsera  
vedskutorna  
kakelugnarna

sidan 88  
utställningshallar  
kinematograf  
Skansen

sidan 89  
fabriker  
kaféer  
automobil

sidan 91  
gaslyktor

## faktasidorna 92–94

### Ord att samtala om

imponerade  
trafikerad  
ångspårvagn  
fordon  
lumpaffär  
Timmermansgatan/Högbergsgatan

### Ord att samtala om

Katarinahissen  
ångmaskin  
ångbåtar  
Mälarhusen  
Mälardalen  
Gamla Stan

## Katarinahissen

Katarinahissen ligger vid Slussen. Den första Katarinahissen var färdigbyggd 1884, men sedan byggdes den om mellan 1933 och 1935.

Den nya, nuvarande Katarinahissen är 38 m hög. När man åkt upp i någon av de två hisskorgarna till övre plan, är man i Mosebacke, som ligger uppe på Söder.

## Mälarhusen

Det finns inte längre något som heter Mälarhusen i Stockholm. Mälartorget finns kvar, men husen blev instängd av järnvägen, som senare drogs här. Nu går trafiken på Mälardalen från andra hamnar.

### Ord att samtala om

Humlegården  
färglagt, färglägga  
eleganta  
Stockholmsutställningen  
Djurgården  
uppfinningar  
Nordiska Museet

## Vykort från Humlegården

Det här fotot dateras till före 1906 – det är ett vykort som avsändes det året. Det är ett färglagt vykort, vilket var ganska ovanligt. Det fanns emellertid redan på den här tiden fotografer som experimenterade med färg, även om det kom att dröja länge innan det utvecklades till fullgott färgfoto.

Utgivaren av kortet kallar parken för "Linnéparken". Det var här i Humlegården som Linnés staty uppfördes 1885.

## Stockholmsutställningen på Djurgården

Man ser tydligt på bilden hur utställningsområdet låg. Det går att upptäcka många detaljer, bl.a. en hästspärvagn. Djurgårdsbron var nybyggd och Nordiska Museet var under uppförande.

## Om ångbåtstrafik

Ångbåtstrafiken på Mälaren fick stor betydelse för varutransporter till Stockholm och andra mälarestäder. Det sägs att stockholmarna hade lite svårt att vänja sig vid ångbåtar, men snart blev den trafiken oundgänglig – vattnet var fortfarande det snabbaste transportsättet vid mitten av 1800-talet. Tågen var ännu ganska långsamma.

Det var 1816 som engelsmannen Samuel Owen först visade upp en ångbåt i Stockholm – och det var

en ombyggd roslagsskuta, som kallades *Stockholmshäxan*. Den lär ha varit propellerdriven (se mer om fartyg, sidan 47).

1818 gick den första ångbåten för passagerare ut till Drottningholm.

Från 1830-talet tog utvecklingen fart med ångbåtstrafiken mellan öarna i stockholmsområdet. Vid sekelskiftet fanns många viktiga ångbåtslinjer för passagerare där, liksom på flera stora sjöar och kanaler i Sverige.

## Kor och svin i staden

Humlegården var länge betesmark för kor, det berättar bland andra *August Strindberg* om, nämligen i romanen *Röda rummet*.

Det fanns länge ladugårdar, stall och svinhus "*inom innerstadssamlingarna*", berättar Fogelström i *Utsikt över stan*. På många bakgårdar såg man höns och svin. År 1888 fanns 64 ladugårdar och 39 svinhus, och 1928 fanns det fortfarande 13 ladugårdar och 11 svinhus!

Det var helt enkelt så, att matproducenterna inte fick ligga alltför långt bort från konsumenterna – före kylskåpens och kylförvaringens tid. Man talar om "mjölk milen" – efter en mils resa på hästsvagn surnade mjölken under sommarhalvåret. Liknande förhållanden bör ha gällt för färskt kött.

Inom staden fanns dessutom 1888 och 1928 inte mindre än 1294 respektive 288 stall, som behövdes för hästarna, före bilismens genombrott.

## Stockholmsutställningen 1897

Det var vanligt i slutet av 1800-talet att stora städer hade "utställningar". Där skulle de allra senaste uppfinningarna och nyaste tekniska påfunden visas upp. Stockholm hade haft en utställning 1866, men den blev inte så stor och berömd som den 1897. Då hade ju Stockholm kommit på god väg att bli storstad. Dessutom sammanföll festligheterna med Oskar II:s bejublade 25-årsjubileum som kung.

Nordiska museet användes som utställningslokal, och en mängd fantasifulla byggnader hade byggts upp. Det fanns bl.a. en luftbana, som tog fem passagerare i en korg från Strandvägen till utställningsområdet. Men barnen var mest förtjusta i sagogrottan, där de fick åka i små vita båtar och fick passera "*i bergakungens förtrollade rike*".

På kinematografen, som Olga berättar om, visades utländska filmer, men också den första svenska filmen, som var "*en kort upptagning av knektarnas slagsmål på Stortorget i Gamla Stockholm*".

## Skansen

Skansen invigdes 1891. Grundaren hette Arthur Hazelius (1833–1901).

Det låg väl i tiden att samla nationella minnen. Man såg att samhället höll på att förändras genom industrialiseringen. Gamla byggnader revs och byttes ut mot nya.

På Skansen försökte man samla in och bevara gamla historiska föremål, byggnader och seder. Det fanns några som tyckte det var onödigt att spara på gamla "luskåkar", men när de såg resultatet av Hazelius' friluftsmuseum, gav de flesta sitt gillande.

## Byggnader

Redan första året uppfördes flera byggnader, som flyttats dit från landsbygden, Hazelius var en mästare i att hitta sådana. Först på plats var Morastugan, Kyrkhultstugan från Blekinge, Bollnässtugan, Stenstugan, två kolarkojor och ett lappläger.

## Djuren

Till den svenska idyllen och nationen hör också djuren. Stockholmare ville gärna ha en zoologisk trädgård som andra stora städer. Som nämnts i läseboken började man med renar och lapphundar. Hundarna hette Musti och Halli. Vid Morastugan betade getter, vid Kyrkhultstugan fanns det höns och ankor och i Svandammen två svanar, som skänkts från Slottsskogen i Göteborg. Det var grunden till Skansens djurpark.

Redan från början försökte man ge djuren en bra miljö, så gott man förstod. Kungsörnens bur var "*jettestor*", den var uppbyggd kring stora träd och ett stenkummel: "*Denna bur är utan motstycke i någon zoologisk trädgård. Men så har den dragit en kostnad af öfver 2200 kronor.*"

## Fester

De nationella festdagar som hölls på Skansen bidrog inte minst till att Skansen blev "folkkärt". Festligheter är orsaken till att vi i det följande återkommer till Skansen, både i julavsnittet och den avslutande nyårshögtiden.

## faktasida 95

### Ord att samtala om

Skansen  
friluftsmuseum  
sameläger  
lapphundar  
programblad  
akvarium  
terrarium  
kungsörn  
festplats  
valborgsmässoafton  
svenska flaggans dag

Litteratur  
Fogelström: *Utsikt över stan*;  
Boken om Skansen.

## Gröna Lund

Många barn kanske undrar om Gröna Lund fanns på Djurgården vid sekelskiftet.

Jodå, det fanns, man hade anlagt ett litet tivoli där 1883. Men det var inte alls så stort. Det var först på 1920-talet som det byggdes ut till ett stort nöjesfält. Det krävs ju också elektricitet, om man ska få fart på karusellerna ordentligt.

## Stockholm vid sekelskiftet 1900

Det Stockholm vi möter 1899 är en stad i snabb utveckling. De sista decennierna av 1800-talet innebar en omfattande förändring för Stockholms del, och det till det bättre. För att förstå att stockholmarna var stolta över sin stad, bör man veta litet om hur den hade utvecklats under dessa årtionden.

### Invånarantalet ökar

År 1800 hade Stockholm 75 000 invånare. 1850 var antalet 93 000, och 1860 hade Stockholm 112 000 invånare. År 1900 var det 300 000 som bodde där.

Ju mer folk det bodde där, desto mer smutsades staden ner. Stockholm hade, enligt samstämmiga vittnen, länge varit en illaluktande stad, särskilt under den varma årstiden.

### Arbete för en modernare stad

Många ansåg därför att det viktigaste som hände Stockholm under 1800-talet var att en *vattenledning* byggdes. Den var påbörjad 1861.

Det var inte bara det att det blev bekvämare och att man inte längre behövde bära vatten långa vägar. Nu kunde man också spola de smutsiga gatorna rena och få en helt annan luft och lukt att andas in. På 1860-talet byggdes också ett *renhållningsverk*, och *avloppsrör* grävdes ner i

hela staden. Allt detta var revolutionerande mot den föregående nedsmutsningen.

### Gaslyktor

Det blev följaktligen trevligare att gå ut på stan. Nu blev det inte så farligt att gå ut på kvällarna heller. De första kommunala *gaslyktorna* tändes. De nya gaslyktorna var betydligt bättre än de gamla oljelamporna. I skydd av mörkret hade tidigare många överfall skett.

### Ångkraft

Ångkraften kom, och man tyckte inte då, att det var så farligt att sotet smutsade ner luften. Ångbåtar hade funnits ett tag. De första *ångloken* tuffade snart in på nya järnvägsbanor vid Södra station. Järnvägen genom stan började anläggas 1864 och invigdes 1871. Den ståtliga Centralstationen höll på att byggas och blev klar året därpå.

1887 började man köra med ångspårvagnar.

Kvarnar drevs förut med vind eller vatten. Nu hade man börjat köra med ångkraft, och ångkvarnar kallades *eldkvarnar*. Den äldsta eldkvarnen hade byggts 1806 på den plats där Stadshuset ligger nu. Den eldkvarnen brann ner 1878, och lågorna syntes över hela stan. Det var en eldsvåda som man länge talade om.

### Den nya riksdagen

Också i politiken hände en del. 1866 ersattes den gamla ståndsriksdagen av en *riksdag med två kamrar*. Nu skulle det inte längre vara skillnad mellan adel, präster, borgare och bönder. (Se även fakta om rösträtten, sidan 8.)

### Rivandet

Man rev gamla byggnader, som mest var av trä, och byggde upp stora nya stenhus. Man ville ha luft och ljus. August Strindberg skrev en berömd dikt på 1880-talet om detta röjnings- och planeringsarbete:

"Där gamla kåkar stodo tätt  
och skymde ljuset för varandra,  
dit sågs en dag med stång och spett  
en skara ungfolk muntert vandra.

Och snart i sky  
stod damm och boss,  
då plank och läkt  
de bröto loss.

Från kåk till kåk  
man sig beger,  
från syll till ås,  
allt brytes ner.

En gammal man går där förbi  
och ser med häpnad hur man river.  
Han stannar; tyckes ledsen bli,  
när bland ruinerna han kliver.

"Vad skall ni bygga här, min vän?  
Skall här bli nya villastaden?"  
"Här skall ej byggas upp igen!  
Här röjes blott för Esplanaden!"

"Ha! tidens sed: att riva hus!  
Men bygga upp? - Det är förskräckligt!"  
"Här rivs för att få luft och ljus.  
Är kanske inte det tillräckligt!"

De två sista raderna är ofta citerade.  
De var en programförklaring för den  
här tiden och för den nya tiden som  
man väntade på som något bättre,  
hälsosammare och renligare för  
både kropp och själ.

"Esplanaden" var i själva verket  
den gata som senare döptes till  
Karlavägen!

## Nybyggandet

Men att man inte "byggde upp"  
igen, stämmer inte. Ingen period har  
det byggts så många monumentala  
byggnader och så många nya breda  
gator i Stockholm som decennierna  
före och åren strax efter sekelskif-  
tet 1900. Här följer några exempel:

Nationalmuseum 1866  
Stockholms centralstation 1872  
Kungliga Biblioteket i Humle-  
gården 1878  
Hallwylska palatset 1890  
Kungl. Teatern (det nya opera-  
huset) 1898  
Nordiska Museet uppfördes  
1892–1907  
Gustav Vasa kyrka 1902  
Centralpostkontoret 1903  
Dramaten 1908  
Sofia kyrka 1908

## Stockholms- litteratur

### Per Anders Fogelström (1917–1998)

För den som vill ta del av Stock-  
holms stämningar, historia och ut-  
veckling finns i Per Anders Fogel-  
ströms böcker oändliga källor. För-  
utom romanerna om människor i  
Stockholm har han givit ut en rad  
fotografiska böcker med många  
fakta, antologier med stockholms-  
skildringar osv. från denna tid.

I serien som inleds med *Minns du  
den stad* är det del II, *Barn av sin  
stad* (1962), som skildrar åren kring  
själva sekelskiftet. I antologin *Okänt  
Stockholm* ger Fogelström fler ex-  
empel på läsvärda stockholmsskild-  
ringar från 1800-talet.

### August Strindberg (1849–1912)

August Strindberg bodde som barn  
alldeles intill Klara kyrka. I roma-  
nen *Tjänstekvinnan son* (1886) får  
vi känna hur det kunde te sig att  
vara barn i huvudstaden då.

Han har skrivit om Stockholm i  
många romaner, skådespel och an-  
dra skrifter. Genom att han kände  
Stockholm så väl under den tid som  
vi här talar om, och gör staden så  
levande, förmedlar han som ingen  
annan det dåtida Stockholm.

### Hjalmar Söderberg (1869–1941)

I den självbiografiska *Martin Bircks  
ungdom* (1901) ger Söderberg fin-  
stämda skildringar av Stockholm,  
från 1870-90-talen, då han växte upp.  
Stockholmsbilder finns också i *Den  
allvarsamma leken* och *Doktor Glas*.



## Uppfinningar

Många uppfinningar som gjordes under 1800-talet blev mycket betydelsefulla för framtiden. Kameran var en av de tidigaste.

### Ord att samtala om

kamera  
familjebilder  
historiska personer  
yrkesfotograf  
"fastna på plåten"  
bälgkamera

### Kameran

#### Att arbeta med

- Vad menas med "en historisk person" ?
- Beskriv skillnaden mellan en yrkesfotograf och en amatörfotograf!
- Om du har gamla sekelskiftesfotografier hemma, beskriv dem för klassen. Hur ser man att personerna måste vara stilla länge?
- Ta reda på om det finns riktigt gamla foton av trakten där ni bor och där er skola ligger.

### Fotografi

(photo = ljus, grafein = skriva)

Redan på 1820-talet började man göra "ljusbilder" i Frankrike.

*Louis Daguerre* /utt. dagä'r/ gjorde 1839 det första riktiga fotot – det kallades då *daguerrotypi*. De allra äldsta bilderna bleknade bort om de inte förvarades på ett speciellt sätt. Därför förlorades många bilder från den första tiden.

Metoden förbättrades på många sätt under årens gång. Redan 1888 tillverkades en lådkamera av Kodak i USA. Den blev en försäljnings-succé.

### Till fotografen

I Sverige började man "gå till fotografen" under 1860-talet. Det finns gott om familjefoton från den tiden. Vi kan få se kläder och miljöer "på riktigt". Men människornas ansiktsuttryck verkar ofta stela och konstlade på gamla fotografier. Det beror på att man måste vara stilla en viss tid för att "fastna på plåten" – kanske en halv minut.

Det kan vara intressant för barnen, att få se ett riktigt originalfoto

i hård kartong från slutet av 1800-talet. På sekelskiftesfoton är baksidan ofta fylld av reklam för fotoateljén.

Tips för högläsning: I essaysamlingen *För nöjes skull* (1947) av *Frans G. Bengtsson* finns en mycket rolig berättelse som heter *Min debut hos fotografen*.

Litteratur  
BBL: "fotografi";  
Rudström: Sörgårdsbilder – idyll och verklighet;  
Bäck: Barn i gamla tider.

### Filmen

Ordet "film" är engelska och betyder "tunn hinna". Ordet syftar på celluloiden som bilderna ligger på. I Stockholm förevisades film, "levande bilder" på den stora utställningen på Djurgården 1897. Det berättar Olga år 1899.

(Olga såg förmodligen den första svenska filmen, som handlade om "slagsmålet vid Stortorget")

Den första filmkameran tillverkades av amerikanen *Thomas Alva*

*Edison* 1891. I december 1895 hade bröderna *Lumière* tillverkat sin "cinématographe", som var en kombination av filmkamera och projektor. Filmen fick en enorm slagkraft redan från början.

Filmen var naturligtvis stum, men man gjorde tidigt försök att kombinera ljud med bilderna. Då användes t.ex. fonograf (se nedan). Något ljud fanns inte i filmremsan förrän på 1920-talet. Man spelade piano till filmen, och biografpianister kunde bli väldigt skickliga på att följa filmens sinnesstämningar med livligt pianospel.

### Fonograf

(phono = ljud, grafein = skriva)

Fonografen var den första apparaten för ljudinspelning. *Thomas Alva Edison* hade konstruerat den också, och det redan 1877. Det var svårt att mångfaldiga fonografens cylindrar, där ljudet spelades in. Då gick det lättare med vaxskivor till gramfonen, som kom 1887.

Emil Berliner hette dess uppfinnare. Grammofoner finns ännu i dag i svenska hem - men det tillverkas nästan bara CD-skivor.

## Att arbeta med

- Tänk dig att du aldrig sett en film förut, inte visste att det fanns något sådant. Så kommer du in i ett rum där man spelar upp "levande bilder" på väggen. Hur tror du att det skulle kännas?

## Telegrafi - före telefonen

Med hjälp av *telegrafi* – som betyder "fjärrskrift" – kunde man skicka *telegram*.

Det var amerikanen *Samuel Morse*, som redan 1844 uppfann den elektromagnetiska telegrafan. Samtidigt skapade han det signalsystem som fick namnet *Morsealfabetet*, som har använts sedan dess.

Telegrafan överför signaler eller tecken för bokstäver enligt följande:

kort signal = en punkt .

lång signal = ett streck —

Kombinationer av tecken (signaler) bildar bokstäver.

Den mest kända bokstavssammansättningen i morsealfabetet är **S O S**, den internationella nödsignalen = Save Our Souls

**S** = tre korta signaler, **O** = tre långa, **S** = tre korta.

Så ser det ut med tecken:

... — — — ...

I Sverige fick vi den första telegraflinjen 1853. Den gick mellan Stockholm och Uppsala. Året därpå kunde man telegrafera mellan Stockholm och Göteborg. Vid sekelskiftet kunde man telegrafera till många andra länder i Europa.

## Att arbeta med

- Lär dig Morsealfabetet. Du hittar det i vanliga uppslagsböcker, t.ex. Focus eller BBL.
- Skriv meddelanden på Morsealfabetet till dina kamrater!

## Telefonen

Telefonen konstruerades först av *Alexander Graham Bell* i Amerika. Bell var född i Skottland. Förutom att han var professor i talorganens fysiologi var han dövstumslärare. Han höll på att utarbeta en metod för att lära dövstamma att tala, när han kom på idén med telefonen. Han fick patent på den 1876.

## Telefonen i Sverige

Redan samma år, 1876, började *Lars Magnus Ericsson* tillverka telefoner. Han började i en liten verkstad i Stockholm, där bl.a. hans hustru Hilda hjälpte till att linda sladdar.

Han lyckades bra med sin verksamhet, och 1892 tillverkade han på sin fabrik L.M. Ericsson & Co den första bordstelefonen i världen.

1893 tillverkades 11 500 telefonapparater av L.M. Ericsson.

1899 började Ericssons tillverka telefoner i S:t Petersburg. 1902 öppnades ett kontor i New York, 1904 en fabrik i Buffalo, USA.

Det telefonfabriksbolag, som L.M. Ericsson grundade, säljer än i dag telefoner och telefondelar över hela världen. Numera heter det bara *Ericsson*.

I Sverige fanns det flera telefonnät i slutet av 1800-talet. Stockholms allmänna telefonaktiebolag grundades 1883. Ute i landet fanns Rikstelefonstationer lite varstans.

1898 fanns det inte mindre än 38 000 telefonapparater i landet, enligt Gustaf Nermans berättelse i årskalendern Svea inför årsskiftet 1899–1900.

## faktasida 97

### Ord att samtala om

tekniken  
bordstelefon  
telefongaller  
telefonabonnenter  
telefonledningar

### Litteratur

Sv.U.;

De första 120 åren. L. M. Ericsson 150 år.

Minnesskrift utg. av Ericsson 1996;

Svea 1899–1900.

## Ord att samtala om

sidan 98  
gaslyktor  
Gustav Adolfs torg

sidan 99 text 1  
lampmodeller  
elektrisk – elektricitet  
fotogenlampan

sidan 99 text 2  
symaskin  
"familjebehov"  
Singer  
Husqvarna

Litteratur  
Sv.U.;  
BBL;  
Söderberg: Martin Birks ungdom;  
Åberg: Vår sv. historia.

## Belysning

### Bildstudium:

Gustav Adolfs torg med stillsam trafik.

Bilderna på belysning och symaskin är ur reklamkataloger. Några av lampmodellerna har tagits upp igen i våra dagar.

### Öppen låga

Sedan urminnes tider använde man en öppen eld, vaxljus, stearinljus eller oljelampor för att lysa upp omkring sig. Ända in till 1800-talets slut bestod belysningen i ett rum eller på en stadsgata av en öppen låga.

Under 1860-talet kom *fotogenlampan*, och den innebar ett stort framsteg. Den gav så mycket mer ljus i rummet, och det blev lättare att sitta inomhus och arbeta även under de mörka vinterkvällarna. Någon har sagt: *"Den lärde oss att läsa."*

### Gaslyktor

I städerna började man använda gasljus till gatubelysning på 1850-talet. Det var städernas belysning fram till 1910-talet. I *Tjänstekvinnans son* berättar August Strindberg från sina första minnen:

*"Han ser en eftermiddag huru man tänder lyktorna nere på gatan. En av kusinerna fäster uppmärksamheten på att där icke finns olja och veke; det är bara en metallpinne. Det är de första gaslyktorna som tändas."*

Året var 1853, August var 4 år.

I Stockholm fanns det också gaslampor i en del finare bostadshus. Men fotogenlampan var länge den mest använda inomhusbelysningen, både i staden och på landet. Den lär ha kommit till Stockholm 1868.

### Den elektriska lampan

Den första användbara glödlampan konstruerades i Amerika av *Thomas Alva Edison* 1878. I Stockholm prövade man den nya uppfinningen redan 1881, då man hängde upp elektriska lampor bl.a. på Norrbro och Gustav Adolfs torg. Aftonbla-

det skrev att "lamporna fullständigt fördunklade ljuset från gatlyktorna."

Till en början användes elkraften uteslutande till belysning. Att det elektriska ljuset innebar en ny epok får vi bekräftat av författaren Hjalmar Söderberg, i hans självbiografiska berättelse *Martin Bircks ungdom* (1901). Den unge Martin arbetar vid seklets slut på ett statligt verk, "ett kontor" där det finns elektriska lampor. När skymningen faller, tändes över alla skrivbord hängande lampor med gröna skärmar:

*"Martin älskade dessa gröna lampor, som icke hettade och icke luktade illa och vilkas ljus hade ädelstenens rena och kalla glans, och han längtade efter den dag, då det elektriska ljuset skulle bli billigt nog att tränga ända ned till de fattigas hem."*

De första glödlamporna hade koltrådar, först 1903 började man använda metalltrådar i dem.

### Symaskinen

Symaskinens historia börjar på textilfabriker i England och Frankrike redan på 1700-talet. I allmänhet sydde dessa maskiner en enkel kedjesöm med bara en tråd, och var inte särskilt effektiva.

I Amerika började man klara ut att det behövdes både över- och undertråd, och 1851 fick *I. M. Singer* patent på en bra modell. 1863 började Singer fabriksstillverka användbara symaskiner för hushållen. De första kom till Sverige 1865.

Husqvarna följde snart efter. Än i dag kan vi köpa en symaskin av märket Singer eller Husqvarna. Eleverna har troligen sytt på sådana i slöjden.

Vid sekelskiftet kostade en symaskin för "hushållsbehov" 85 kronor i inköp. Ville man ha en "med huf" fick man betala 95 kronor.

## Cykel - velociped

Cyklar kallades **velocipeder** – "velociped" betyder "snabb fot".

Det dröjde till slutet av 1700-talet innan man kom på idén att fara fram på två hjul. Det var i Frankrike, och "maskinen" såg ut som en liten häst med hjul mellan benen. Man sparkade sig fram, och någon styranordning fanns inte.

Så småningom kom man i England på att göra ett rörligt framhjul som gick att styra, och där kallades velocipeden för "*dandy horse*". Man kom sedan på att sätta pedaler på framhjulet, och nu kunde man trampa sig fram.

De första velocipederna kom till Sverige 1870. Under 1880-talet var "höghjulingen" vanlig, den hade pedaler på det stora framhjulet. Det stora hjulet skulle göra att velocipeden gick fortare.

Efter höghjulingen kom en ny sort – den hade pedaler och kedja som drev bakhjulet. Ungefär vid samma tid kom *John Dunlop* på det där med luftfyllda gummidäck. Sedan var velocipedens lycka gjord. Då är vi framme vid 1890-tal.

I veckotidningarna skrevs råd och regler för velocipedåkare vad beträffar klädedräkt, diet och dagsprogram. De gällde alla som hade råd att köpa en velociped.

Vid årets slut 1899 skriver *Gustaf Nerman* i årsboken *Svea*:

*"Ensam i Stockholm hafva under de senaste åren närmare 30.000 velocipeder blifvit inregistrerade hos polismyndigheten."*

## Spårvagnar

"År 1877, den tionde juli, inleddes en ny epok, *hästspårvagnens*." Så berättar *P.A. Fogelström* i "*Ur det försvunna*".

Det tog lite tid att köra in hästar, förare och folk i allmänhet, på det nya kommunikationsmedlet. Det kostade dessutom tio öre att åka med, det trodde man skulle vara för dyrt för många. Snart fanns spår

dragna för hästspårvagnarna i hela innerstaden, men på Söder var det för branta backar för detta fordon. Där fick man tio år senare något så modernt som *ångspårvagnar*.

Man trodde först att den "ångspyende kolossen" skulle förorsaka olyckor, men det gick ganska bra. Folk som bodde vid spårvägen klagade först på sotet. Men förarna var nöjda: de stekte salt sill på ångpannan, så att maten blev klar lagom till rasten.

Året efter sekelskiftet bytte man till elektriska spårvagnar på Söder. 1905 hade man på alla linjer bytt ut både hästspårvagnar och ångspårvagnar till elektriska spårvagnar.

## Bil – automobil

(= "*själv rörlig*")

I årskalendern *Svea* för årsskiftet 1899–1900 skriver stadsfullmäktigeledamoten i Stockholm *Gustaf Nerman*:

*"Automobilerna, som drivas med elektriska accumulatorer, gasolja, bensin eller ånga, befinna sig visserligen ännu i sitt barndomsstadium, men hafva dock kommit i bruk mångestädes i Europa liksom äfven i vårt land och skola helt säkert i en ej aflägsen framtid ej blott ersätta droskor och privatåkdon utan äfven tjäna till fortskaffande af varor såväl i städerna som på landet."*

Som vi förstår av *Gustaf Nermans* ord var bilen ännu så länge en sällsynthet på Stockholms gator. I *Svensk Uppslagsbok* kan vi läsa följande:

*"Till Sverige kom den första automobilen 1891 till detta års utställning i Göteborg, och inom landet tillverkades den första 1897–98 av ingenjör Gustaf Eriksson vid Vagnfabriks-a.b. i Södertälje. Vid sekelskiftet började bilar i ganska stor utsträckning importeras. Vår första automobilutställning hölls 1903."*

## Ord att samtala om

sidan 100

velociped

populär

annons

vinterförvaring

tempererade

Brandförsäkringspolice

"vinterkvartermaskinerna"

telefonorder

"velociped-depöten"

sidan 101

ångspårvagn – hästspårvagn

automobil

automobildroska

## Litteratur

BBL har en bra bildserie av cyklar i olika modeller samt historik;

Fogelström: *Ur det försvunna*;

*Svea* 1899;

Sv.U.



# Om kommunikationerna under 1800-talet

## Ånga, el och mekanik

År 1800 tog man sig fortfarande fram på samma sätt, till lands eller till sjöss, som på medeltiden eller rent av under antiken! Det var först under det nittonde seklet som de nya kommunikationerna till lands och till sjöss kom till.

*Ångan* användes som drivkraft sedan början av 1800-talet. *Elektriciteten* var nu på god frammarsch. Och *mekaniken* utvecklades, även utan ånga eller el.

## Till sjöss

När emigranterna for över Atlanten till Amerika med segelfartyg, kunde det ta åtta veckor eller mera, beroende på hur gynnsam vinden var.

När ångfartygen kom, minskades restiden till "minst hälften". Det var dock mycket dyrare att åka med ångbåt än med segelfartyg.

I Amerika byggde man hjulångare tidigt för resa på floderna. Det första egentliga ångfartyget hade också skovelhjul och sjösattes 1802 i Skottland.

Efter 1840-talet började man på allvar använda propellern.

De ångfartyg som byggdes i början var av trä. När man började bygga fartyg av metall, vågade en del inte stiga ombord: *trä flyter, men inte metall!* tänkte man.

## Till lands

Att gå till fots eller att färdas med hjälp av häst hade alltid varit de enda sätten att förflytta sig på marken. Under 1800-talet utvecklades nya medel att resa till lands. Först av dem var *järnvägen* – en verkligt revolutionerande nyhet.

*Velocipeden* användes först enbart för nöjesåkning. Vid sekelskiftet betraktades den också som "turistfordon".

*Automobilen* var det allra senaste i fordonsväg, när det gamla seklet tog slut.

## Luftballong

Några brukbara flygmaskiner fanns inte före sekelskiftet. Luftfärder som dittills lyckats hade alla skett per ballong.

Det var år 1783 som bröderna Mongolfier gick upp med sin ballong över Paris. Fransmännen fortsatte försöken med luftballonger, men det dröjde innan man kunde flyga långa sträckor med dem. Vid 1800-talets slut gjordes en del lyckade ballongfärder.

I Sverige fanns en ingenjör, *Salomon August Andrée*, som planerade en längre ballongresa. Han utarbetade en teknik att styra ballongen med segel och linor. I juli 1897 startade han och två andra svenskar en färd mot nordpolen.

Styrlinorna skadades och färden fick ett sorgligt slut.

På senare tid har den här nordpolsfärden blivit mera känd genom boken och filmen *Ingenjör Andrés luftfärd*. Läs om den dramatiska färden i Bra Böckers Lexikon under "*Andrée, Salomon August*"!

## De första flygmaskinerna

Vid sekelskiftet höll man på för fullt att experimentera med flygmaskiner, drivna med bensen. Det dröjde ända till 1903 innan man lyckades. Då gjorde *bröderna Wright* i USA sin första flygning.

Det första planet, *Flyer I*, var byggt av segelduk och trästavar. Den längsta flygningen den första dagen var på 230 meter.

Den första svenska flygningen med flygmaskin företogs i Stockholm 1909 av en fransman.

## "Den första svenska flygresan"

I ett högtidstal för Selma Lagerlöf kallade Harry Martinson *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* för "den första flyglinje som världen hade". Den boken kom ut 1906.



## Resumé

Tora och Edvard har sommarlov. Snart är det dags för slåttern. Då måste alla hjälpa till. En morgon i juli, när vädret är vackert, är det dags att börja slå höet. Far har sin lie, mor sin räfsa och folk från andra gårdar samlas tillsammans med dem vid Andersängarna.

Edvard tittar noga hur far slår, han vill så gärna lära sig.

När det är matrast, går alla upp till Amerikahuset. Det ligger uppe i backen, obebott. Här bodde en gång fars faster Rut, med sin man Anders och deras son Adolf.

Adolf var kusin till Harald, som är Tora och Edvards pappa. Harald och Adolf var små, när det blev missväxt och nödår. Alla fick mycket ont om mat. När svälten var som värst fick Rut tvillingar. De dog efter några veckor, därför att Rut inte hade tillräckligt med mjölk åt dem. Det berodde i sin tur på att Rut själv inte fick tillräckligt med näring.

Anders planerade och ordnade för att resa till Amerika, för att hans familj skulle slippa svälta igen. De for året därpå.

De äldre talar om den gången, då Rut och Anders och Adolf for iväg. Tora berättar om det här för gammelfarmor på kvällen.

Den gamla gråter och talar om sin dotter Rut. Hon talar också om sin son, Gustaf. Han och hans fru, det var Toras farfar och farmor, är båda döda nu. Men Rut finns ännu i livet – i Amerika. Hon skriver då och då och berättar att det har gått bra för dem. Rut fick tvillingar igen därborta, två flickor som är vuxna nu. Gammelfarmor visar fotografier av hela amerikafamiljen. Tora kan bara hoppas att hon ska få träffa dem någon gång.

## Ord att samtala om

*sidan 102*  
klemar bort  
ojar sig  
slåttertiden  
rastlös  
slåttern  
nattsärken

*sidan 103*  
matsäckskorgarna  
redskapsboden  
redskap  
reparerat  
räfspinne  
räfsa  
friargåva  
sluttar – sluttning

*sidan 104*  
fina strängar  
slåtterkarl  
knycken  
svept – svepa

*sidan 105*  
obebott  
bucklig  
nödår

*sidan 106*  
gårdsplan  
skjuts  
kuskbocken

*sidan 108*  
amerikaresan  
kontakt  
svenska språket  
lungsot  
snirkliga  
främmande frimärken

*sidan 109*  
Minnesota  
amerikanska  
spetsklänningar  
spädbarn  
New York  
businessman  
automobil  
djävulens påfund  
spatserkäpp

## Att arbeta med

- Ta fram en karta över Nordamerika!  
Leta efter minst fem stater som du hört talas om!  
Ta reda på vilka olika länder som gränsar till USA.  
Försök att hitta floderna Mississippi och Missouri och följa deras väg. Det var mellan och runt dessa floder som många svenska emigranter bosatte sig.
- Vad är Minnesota?  
Är det **a/** en flod, **b/** en stad, **c/** en stat i Amerika?
- Vilket språk är "amerikanska"?
- Har du hört om någon i din familj, som utvandrat till Amerika?  
Om det är så, har någon fått brev från den personen?

## Utvandrare – emigranter

### Ord att samtala om

utvandra – emigrera  
(invandra – immigrera)  
Europa  
emigration – emigranter  
Atlanten

### Bildstudium: Utvandrare på väg till Göteborg

Geskel Saloman (1821–1902), som målade tavlan, var föreståndare för Göteborgs konstmuseums ritkola och senare professor vid Konsthögskolan.

Tavlans utvandrare har kommit så långt att de kan se havet, som de ska resa över.

Hur tror du att det kändes för de utvandrande personerna, när de såg havet och visste att de måste resa den långa vägen över det?

Hur kan man se att de tänker flytta?

Vad måste de lämna kvar?

## Emigration från hela Europa

Som nämns i läseboken var det många länder i Europa som hade en stor utvandring, från 1800-talets början och in på 1900-talets första decennier. De 8 viktigaste utvandrarländerna var enligt Ljungmark dessa:

Tyskland hade ungefär 7 miljoner emigranter, Italien 5, Irland nära 5 och Österrike 4 miljoner. Därefter följer Storbritannien med 3,7, Ryssland 3,3, Sverige 1,2 miljoner och slutligen Norge med 800 000.

### Orsaker till emigrationen

*Vad berodde det på att det blev så stor utvandring under denna tid?*

Det fanns krafter från "båda hållen". Samtidigt som Europa överbefolkades, ropade Förenta Staterna efter nybyggare och arbetskraft. Missnöjet med hemlandets förhållanden sammanföll med intresset för det nya lockande landet i väster.

### Missnöje med hemlandet

Det var flera gemensamma faktorer inom dessa länder som drev människor att söka sig ifrån hemlandet till något bättre. Det fanns ett djupt **missnöje**, som bottnade i en allmänt förekommande *överbefolkning, fattigdom och misär, socialt förtryck, arbetslöshet* och ibland *religiös förföljelse* på grund av kyrkans dominans.

### Amerika var "det förlovade landet"

I Amerika fanns alla möjligheter till ett lyckligt liv, det läste man i brev från utvandrare och i tidningar. *Där hade alla samma rättigheter. Där fanns det arbete, goda jordar att odla, frihet att yttra sig och rätt att välja religion.*

### Massutvandringar

Perioder av fullkomlig massutvandring kunde orsakas t.ex. av en förödande hungersnöd – som när Irlands potatisodlingar angreps av potatispesten, och 1 miljon irländare utvandrade på kort tid.

På samma sätt drev den stora hungersnöden 1867–68 under en tidsperiod av två år mer än 50 000 svenskar att emigrera.

## Nödår i Sverige

Det var den svåra nödårsperioden 1867–68 som fick Rut och Anders att lämna sin lilla gård i Södermanland för en framtid i Amerika.

Historieböckerna berättar att skörden slog fel på många håll redan somrarna 1865 och -66. Många hushåll var redan utarmade när det verkliga missväxtåret kom.

1867 kom våren sent, och frosten kom så tidigt, att man knappast hann bärga det lilla som fanns. Det året lär ha varit det allra värsta i Norrland. (Det kan man läsa om i *Barnen ifrån Frostmofjället*.)

Överallt var det nu brist på utsäde. Året därpå, 1868, kallas "det torra året". Torkan utarmade hela landet. Värst var missväxten i Småland, Västergötland och Dalsland, Halland och Blekinge. Från dessa landskap var också utvandringen störst.

Från norr kom skaror av tiggare ner mot Mälardalen. Där hade man lite mat, liksom i Skåne. Men på de flesta håll fick bönderna lära sig hur det går till att blanda bark i brödet.

1868 utvandrade 21 600 svenskar till Amerika, 1869 inte mindre än 32 200.

Men under dessa år utvandrade också 12 000 från Sverige till andra länder i Europa.

Nöden var ännu större i Finland. Under 1868 dog 8 procent av befolkningen, och många dog svältdöden.

### Barkbröd

"Att blanda bark i brödet" är en konst som hör till den svenska fattigdomens historia. Linné berättade hur det gick till: man använde innerbarken från tall.

*"När barken är avskalad, torkas han, tröskas, males, siktas, lägges i bakträget utan jäst, slås i kokhett vatten, bakas till tunnbröd med malna nysiktade agnar... Av samma mjöl kokas ock gröt".*

Läs dikten om Bonden Paavo, sidan 182 i läseboken.

## Den stora utvandringens tid

Historieböckerna räknar tiden 1850-tal till 1930-tal när de talar om *den stora utvandringen till Amerika*.

Under denna tid var det också många svenskar som utvandrade inom Europa och även till andra kontinenter, men de var få i jämförelse med antalet personer som for till "Norra Amerika".

## Borgen och pass slopades

Tidigare måste man *lämna borgen*, dvs. betala en summa pengar till staten för att få lämna Sverige, men den bestämmelsen upphävdes av kung Karl XIV Johan år 1840. Då blev det möjligt även för de mindre penningstarka att utvandra.

Fram till 1860 måste man ha *pass*, men detta år upphävdes även pass tvång. Det var fritt fram för utvandring, och den blev ofattbart stor under de sista två decennierna av 1800-talet.

## "Stoppa utvandringen!"

På olika sätt försökte man motverka Amerika-utvandringen genom annonser och avskräckande skildringar. Man såg den ackumulerade utvandringen och man var rädd att landet skulle utarmas på arbetskraft.

Men ingenting kunde stoppa den strida ström av svenskar som drog västerut. Från 1880 fram till 1899 utvandrade mer än 500 000 svenskar. På 20 år försvann en befolkning, som var större än den Göteborg har i dag.

Man kan också jämföra dessa 500 000 med att Stockholm hade 300 000 invånare år 1900.

## Utvandrarna från Småland

Författaren *Vilhelm Moberg* (1898–1973) kom från samma härad i Kronobergs län som Karl Oskar och Kristina. När han skrev *Utvandrarna*, *Invandrarna*, *Nybyggarna* och *Sista brevet till Sverige* hade han gjort omfattande forskningar både i Småland och Minnesota. Han studerade kyrkböcker och arkiv i hembygden och historiska arkiv i de trakter i Amerika som han berättar om. Varje person han beskriver har någon förebild i det stora autentiska material som han arbetat med.

## faktasida 111

Litteratur  
Åberg: Vår sv. historia;  
Fitinghoff: Barnen ifrån Frostmofjället;  
Den sv. historien del 13.

I *Ljungmark*: Den stora utvandringen finns tabeller med siffror över utvandringen län för län, år för år. Om ni vill leta efter ert eget län eller en viss tidsperiod är det en bra källa.

Böckerna har blivit film (av *Jan Troell*). Eventuellt kan filmerna finnas på AV-centralerna på videokassetten. De har visats på tv vid flera tillfällen.

*Kristina från Duvemåla* är en musikal av *Benny Andersson* och *Björn Ulvaeus*. Den handlar om utvandrarerna i Mobergs böcker. Huvudpersoner är Kristina och Karl Oskar. Den har gått på våra teatrar i några år. Musiken finns på CD, och det går att beställa noterna i en musikaffär.

## Amerika lockade

Redan på 1700-talet hade det kommit ut två böcker på svenska om Amerika, nämligen av prästmännen *Kalm* och *Acrelius*, som talade om den frihet som rådde för den enskilde i Amerika.

### Släktingars brev, tidningar och skrifter

Ju mer läskunnigheten ökade, ju fler läste i tidningarna om det stora, fruktbara landet, som höll på att koloniserats.

Allteftersom familjer utvandrade, skrev de hem till sina släktingar och berättade om det som var bra. Samtidigt ökade informationen och annonseringen i tidningarna. Fartygslinjerna bjöd över varandra och små skrifter gavs ut med *"råd och hjälp till dem som ämna utvandra"*.

### Guld!

Så kom ryktet om guld i Kalifornien, det var 1849, och nog lockade det många. Andra stater annonserade också om guld, men fyndigheterna tömdes ganska snart och få guldvas-kare hade framgång.

Många återvände besvikna: *"Kristina, gullet blev till sand!"* sjunger Kristinas unge sväger Robert i *Kristina från Duvemåla*, när han har återvänt tomhänt från guldrushens strapatser.

Ett nytt och rikare guldfynd gjordes 1896 i Yukons flodområde i Kanada. I orten *Klondyke* samlades guldgrävare, och inom kort fanns där 40 000 invånare. Det fanns guld att vaska i floderna, och att utvinna

i berg. En hel del lycksökare blev rika och förde sina rikedomar med sig hem. Det lär finnas minst ett industriföretag i Småland, som från början finansierades av en guldgrävarvinst från Klondyke.

### Homestead Act

1862, under Abraham Lincolns tid, kom det berömda erbjudandet om **homestead**. Invandrande jordbrukare till Amerika skulle få 65 hektar jord till skänks av "regeringsland". Man behövde få prärien uppodlad.

För det stora jordbruksproletariatet var detta drömmen – att ha en egen torva. Vilhelm Moberg säger i sitt förord till *Utvandrarna*:

*"Det nya landet hade jord utan brukare och kallade på jordbrukare utan jord ... Och hos de jordlösa, de skuldsatta, de betryckta, de missnöjda uppväcktes utflyttningshågen."*

### "Emigrantens afskedstankar"

Det fanns många emigrantvisor som ville uttrycka, vad den lilla människan kände inför emigrationens omställning. Signaturen "Gösta" skrev 1881 *Emigrantens afskedstankar* eller *Ett Minne från Sverige*. Vi saxar fyra verser:

*Hvad är det för underligt budskap, som klingar  
Från främmande kuster ibland,  
Hvad är det för trånande känsla som tvingar  
Mig lemna mitt fädernesland?*

...

*Mot Vestern, mot Vestern likt brusande bölja  
En folkvandring väldig sig rör;  
Man gripes af svindel, man tvingas att följa –  
Jag följer vart strömmen mig för.*

...

*Jag redan härhemma fått pröfningar smaka,  
Och mödor jag pröfvat också;  
Och kan man arbeta, och kan man försaka,  
Hvi skulle man ängsla sig då?*

...

*Och lyckas det mig på den främmande jorden  
Att samla ett rundt kapital.  
Då vänder jag åter väl hemåt till norden,  
Till barndomens fredliga dal.*

## Bildstudium: "Hvita Stjernlinien"

Av annonsens bild framgår att skeppen hade både segel och ångkraft. Hvita Stjernlinien (som Harry Martinson också talar om i Nässlorna blomma) lovar "bekvämlighet" samtidigt som man talar om att många personer kommer att vistas på mellandäcket tillsammans i ett och samma rum i flera veckor.

En sentida läsare måste nog miss-tänka, att "särdeles god luftväxling" inte betyder något annat än "en förfärligt dragig lokal"!

Fartygslinjens annons blandar ett antal folk-, nations- och havsnamn med ordet "republic" vilket kanske verkar exotiskt men knappast förtroendeingivande.

## Bildstudium: Några råd till dem som reser

### Att arbeta med

- Tänk dig att du var tvungen att utvandra i dag. Du fick ta med dig fem saker som du skulle kunna bära på. Skriv och berätta vad du skulle ta med dig.
- Berätta också vad du måste lämna kvar mot din vilja.

## Bildstudium: På emigrantfartyget

### Resan över Atlanten

Överfarten var mycket besvärlig för alla. Resan tog lång tid med segelfartyg, som var helt beroende av vinden. Man fick räkna med minst åtta veckors, inte sällan två månaders resa.

En ung svenska, Rosalie Roos, for över till Amerika 1853 med segelfartyg. I hennes dagbok kan vi följa resan:

Fartyget låg länge i Sandhamn för att invänta vind. Den 20 augusti for man iväg. Efter diverse mellanlandningar i Danmark och i England kom man fram till New York den 20 oktober.

Ångfartygen hade kortare restid, i bästa fall tog en sådan resa bara två veckor.

### Ombord

För dem som åkte på emigrantbiljett och inte hade egen hytt, gällde det att leva tätt in på andra människor i flera veckors tid. Det går knappast att föreställa sig deras tvätt- och toalettproblem. Man frågar sig ock-

så hur det var med maten. En del fartyg serverade frukost, ett mål mat mitt på dagen och gröt på kvällen. Man måste ha egna kärl och bestick. De flesta familjer hade matsäck med sig för att få tillräckligt med mat. Färskvattnet var sällan pålitligt vid den långa förvaringen.

### Faror och strapatser

Sjögången på det stora havet, trängseln och obekvämligheten var legio. Många, många blev sjösjuka och led svåra, långvariga kval. Man kan fråga sig hur barnen hade det. Det hände ofta att svåra epidemier bröt ut ombord. Alltför många emigranter dog innan de nått det nya landet.

Elden var också en fara ombord: man måste ju värma mat och vatten över öppen eld och det var inte ovanligt med fartygsbränder.

Sist men inte minst: stormarna hotade på det vida havet. Många emigrantfartyg rapporterades som saknade, följaktligen förlista.

Trots att de kände till riskerna vågade sig emigranterna iväg. Landet lockade mer än vad farorna hotade.

**faktasida 113**



# Vad kostade det att resa till Amerika?

## Biljettpriser

Priset på emigrantresor kunde skifta med omständigheterna, med tillgång och efterfrågan. Det finns några uppgifter om priser, och vi ska jämföra dem med andra som kan vara intressanta.

**1860** kostade biljetten **Göteborg – New York** 150 riksdaler riksmünt. (Jämför: 1 tunna råg kostade 15 rdr rmt; en pigas tjänade kontant 142 rdr rmt per år.)

**1870** kostade biljetten **Göteborg – Chicago** 173 riksdaler riksmünt.

(Jämför: En fabriksarbetare tjänade 1,50 rdr rmt om dagen – ca 450 om året; en ko kostade då 50–90 rdr rmt; en tågresa tredje klass Stockholm–Malmö 16,85 rdr rmt)

**1880** kostade biljetten 105 kronor.

**1885** hade antalet emigranter gått ner från 25 000 till 17 000. Då blev agenterna oroliga och satte ned priset till 80 kronor!

**1890** var biljetten åter uppe i 105 kronor.

**1910** kostade den från 108 upp till 140 kronor. (Jämför: En pigas kontantlön var 161 kronor per år; en ko kostade 125 kr).

Litteratur  
Beijbom: Amerika! Amerika!  
Graninger, m.fl.: Emigranter;  
Lagerqvist–Nathorst–Böös: Vad kostade det?  
Roos: Resa till Amerika 1851–55.

## Lästips

För läsvana ungdomar kan man tidigt rekommendera Mobergs utvandrarepos.

Laura Wilder Ingalls (1867–1957) och Anna Olsson (född 1866 i Värmland) har båda skrivit självupplevda barndomsskildringar från Nybyggartiden på 1800-talet.

Laura Wilders Ingalls åtta böcker inleds med *Det lilla huset på prärien*. Eleverna har kanske sett den teveserie som bygger på böckerna, "...där knappast någon detalj från självhushållets Amerika går förlorad", enligt *Barn och böcker*. Se även sidan 88.

Anna Olsson skrev *En Prärieunges funderingar* 1917. Hon kom som tvååring 1868 från Sverige till prärien i Kansas. Boken har givits ut 1984 med titeln *Prärieungen*.

## Att arbeta med

- Ta reda på om det var många på er ort som utvandrade. Kanske finns det minnesarkiv?
- I dag invandrar många till Sverige. Fundera på likheter och olikheter mellan dåtidens Amerikafarare och dagens invandrare och utvandrare, till och från Sverige.

# Svenskar som tidigt for till Amerika

## Kolonin Nya Sverige

Sverige hade sedan länge haft en del kontakter med Amerika. Det är osäkert vilka som var de första svenska utvandrarerna efter Columbus' upptäckt av Amerika 1492. Men någon gång före 1638 måste det ha varit svenskar i Amerika, för det året köpte Sverige av fem indianhövdingar en sex mil lång strandremsa vid Delawarefloden.

Området låg invid nuvarande Philadelphia och blev en svensk koloni som fick heta *Nya Sverige*. Där byggdes en befästning kallad *Fort Christina*, eftersom det var under drottning Kristinas regeringstid. I Europa varade ännu det 30-åriga kriget.

Delawareindianerna hade till en början varit mycket fientliga, men så småningom blev de riktigt goda vänner med svenskarna i Nya Sverige.

På den här tiden var det inte så lätt att locka svenskar till Amerika. Guvernören saknade folk och hjälp från hemlandet. Det bar sig inte bättre än att holländarna erövrade Nya Sverige 1655.

## Präster kom från Sverige

Många av de svenska familjerna stannade kvar i området och fick först leva under holländskt, sedan under brittiskt styre. De höll kontakt med hemlandet, speciellt med den svenska kyrkan, för de höll fast vid sin lutherska tro. Under *Jesper Svedbergs* biskopstid sändes "nitiska" präster över till församlingarna i det forna Nya Sverige. Ända fram till 1831 fanns präster från svenska kyrkan i dessa församlingar.

## Katekesen översattes

Märkligt är att Svedberg lät en präst, *Johannes Campanius*, översätta den svenska lutherska katekesen till *Algonquin-indianernas* språk. Tyvärr hade indianerna redan dragit sig västerut när den var tryckt. (Campanius lär ha en inskription på indian-språk på sin grav i Sverige.)

## Old Swedes Church

1699 invigdes en svensk kyrka i församlingen Kristina. Kyrkan kallas *the Old Swedes Church* och finns fortfarande kvar i staden *Wilmington*. Den lär vara en av de äldsta kyrkobyggnaderna i Amerika och används fortfarande.

## Israel Acrelius

Att vi vet en hel del om Nya Sverige och dess församlingar kan vi tacka prosten *Israel Acrelius* för. Han kom till Philadelphia 1749 och fann att de svenska församlingarna höll på att lösas upp. Han försökte ordna upp kyrkan enligt svenskt mönster och undervisa ungdomen. Han var inte så nöjd med resultatet, men det viktigaste för eftervärlden är att han blev kolonin Nya Sveriges noggranne **historieskrivare**.

## Boken om Nya Sverige

Acrelius skrev en bok om vad han inhämtat om den gamla svenska kolonin: *"Beskrivning om de svenska församlingarnas forna och närvarande tillstånd uti det så kallade Nya Sverige"*.

I den får man inte bara reda på hur svenskarna hade det. Han beskriver den politiska utvecklingen i Norra Amerika. Han skriver om parlamentet, religionsfriheten, koloniernas handel och jordbruk, folkets levnadssätt och matvanor.

Acrelius stannade sju år i Amerika. 1756 for han hem och blev kontraktsprost i Fellingsbro.

## Pehr Kalm, utsänd av Linné 1748

Den andra boken som blev betydelsefull för spridningen av kunskaper om Amerika var *Pehr Kalms "En resa i Norra America /på kungl. vetenskapsakademins befallning/ och publici kostnad af Pehr Kalm."*

Kalms bok blev översatt till flera språk och läst över hela Europa.

1748, ungefär samtidigt som Acrelius, kom Pehr Kalm till Amerika, utsänd av sin lärare, Carl von Linné.

## "Det som är nyttigt för människan"

Kalm hade i uppdrag att studera Amerikas nyttoväxter, helst sådana som kunde utnyttjas i Sverige och Finland.

Kanske Linné tänkte på hur bra det var med den nyligen upptäckta potatisen. Den kom ursprungligen från Sydamerika och började odlas 1724 av Jonas Alströmer.

Pehr Kalm kom först till Philadelphia. Där fick han hjälp av den berömda Benjamin Franklin (han som uppfann åskledaren!) att finna sig tillrätta. Kalm genomsökte tre stater, *Pennsylvania, New Jersey och New York* och gjorde noteringar om växter och djur.

I sina böcker skriver han också om befolkningen, deras seder och bruk. Ett ansevärt antal artiklar behandlar åkerbruk. Han poängterar mest av allt det som är "nyttigt" för människan.

## Svenskar deltog i Nordamerikanska frihetskriget

Under det nordamerikanska frihetskriget 1776–1783 deltog ett antal svenska officerare, några på engelsmännens sida, andra på fransmännens.

På Frankrikes och därmed Amerikas sida deltog *Axel von Fersen* den yngre som general i franska armén. Han reste 1782 till Amerika. Där träffade han vid flera överläggningar *Georg Washington*, som sedan blev Amerikas förste president.

Det som vi vet om hans resa finns i breven hem till fadern, Axel von Fersen den äldre. Den dagbok, som han förde under kriget, kom bort under franska revolutionen 1789 (då han försökte hjälpa den franska kungafamiljen att fly ut ur Frankrike undan schavotten, men upptäcktes i sista sekund).

## Den religiösa väckelsen på 1800-talet

Många som utvandrade under tidigt 1800-tal var de som kände sig förföljda för sin religions skull. Vid den här tiden började en stor religiös väckelse i landet, och eftersom det

var förbjudet i Sverige sedan 1726 att hålla religiösa möten utan präst, blev det omöjligt för de nya sekterna att utöva sin religion. Amerikas religionsfrihet blev avgörande för många.

Mötesförbudet upphävdes 1858.

## Biskopskulla – Bishop Hill

Den kanske mest kända svenska religiösa sekten är den som *Erik Jansson* från *Biskopskulla* i Uppland ledde.

Han grundade en församling i Illinois, och platsen fick heta Bishop Hill. Många av församlingens byggnader finns kvar och har blivit museum.

## John Ericsson – en världsberömd uppfinnare

*John Ericsson* (1803–1889) föddes i Värmland. Tillsammans med sin bror Nils (se sidan 36) började han att arbeta som ingenjör på Göta kanalbygget. John blev uppmärksam och fick flera uppdrag av *Baltzar von Platen*.

1826 åkte han till England och byggde sitt ånglok Novelty, med vilket han tävlade år 1829.

För att få möjlighet att utveckla sina idéer om *fartygspropellern* flyttade han till Amerika. Där fick han ekonomiskt stöd och gjorde en rad nya uppfinningar och blev berömd. Han blev med tiden amerikansk medborgare.

Han konstruerade 1843 en propeller som blev epokgörande. Han utvecklade en varmluftsmaskin som ersatte ångmaskinen på fartyg (en maskin som C.J.L. Almqvist skrev om i ett brev hem).

Ändå tycks han ha blivit mest berömd för krigsfartyget *Monitor* som han konstruerade åt nordstaterna under inbördeskriget 1861–62, ett fartyg som hade ett rörligt kanontorn. Det var mycket effektivt och fick betydelse för utgången i kriget, vilket betydde stor ära för honom.

Fler "monitorer" byggdes sedan för sjökrigsbruk, både i Amerika och Europa.

När John Ericsson avlidit i New York 1889 fördes hans kista under stora hedersbetygelser ombord på

ett fartyg som förde hans stoft hem till Sverige.

### Fredrika Bremer (1801–1865)

En känd Amerikaresenär var författarinnan *Fredrika Bremer*, som reste ut 1848 och blev kvar till 1851.

I *"Hemmen i nya världen"* beskriver hon hur livet var för de utflyttade europeerna. Hennes bok fick stor betydelse som information och kunskapsförmedling för många utvandrande svenskar.

När Fredrika Bremer kom till Amerika var hon en välkänd författare i Europa och därmed också välbekant för belästa personer i Nya Världen.

Hon reste först omkring i New England. Hon fortsatte till den amerikanska Södern, vars natur, klimat och levnadsvanor hon kom att älska. Dock var slaveriet i Södern svårt för henne att smälta. I Europa fick hon senare kritik för att hon inte ingrep mer aktivt mot slaveriet (vilket nog skulle ha varit svårt för henne som kvinna).

I Amerika fick hon istället kritik för sin frispråkighet om de svarta i sina tre böcker med titeln *Hemmen i nya världen* 1–3.

I sin amerikaskildring visar hon ett genuint människointresse. Hon besökte såväl senaten i Washington och dess ämbetsmannahem som enkla hyddor i Södern, där frigivna slavar bodde.

Hon fascinerades av de svartas sätt att sjunga och beskriver hur underbart det var att lyssna till deras sång, när de rodde ut på floden efter dagens arbete.

Fredrika Bremer gjorde också en lång resa med flodångare utför Mississippifloden och avslutade sin långa resa med ett sex veckor långt besök på Cuba.

### Carl Jonas Love Almqvist (1793–1866)

Den "förste svenske moderne författaren", *Carl Jonas Love Almqvist*, är en av de mest kända Amerikafararna under den här tiden. Han flydde undan sina borgenärer i Stockholm 1851 och for till New York. Han blev kvar i det nya landet till 1865, då han for till Tysk-

land. Där dog han året därpå utan att ha återsett Sverige.

I ett brev, som han skrev hem till sin familj, beskriver han och berömmar friheten i Amerika, att folket självt väljer sina präster, sina ämbetsmän och till och med själva presidenten. Han berättar att han själv haft möjlighet att följa presidentvalet i St Louis, och han är förvånad över hur lugnt det gick till.

Det som Almqvist tycker är svårast är att han inte kan skriva och utöva sitt yrke här, eftersom han inte kan språket tillräckligt bra. Om han hade varit kemist eller "mecanicus" hade det varit bättre. Och här nämner han sin landsman John Ericson: *"I New York är för närvarande en Ericson, förmodligen en bror till den E. som byggt den nya slusen."*

John Ericson var redan berömd i Amerika (fast han ännu inte byggt Monitor). Almqvist berättar om Ericsons varmluftsmaskin, som han tror ska ersätta den "smutsiga" ångmaskinen.

Almqvist beklagar att det är så svårt att få tag på riktiga böcker i Amerika. I hela St Louis fanns inte ett enda lånebibliotek, och bokhandlarna sålde bara postillor och ABC-böcker, säger han. Men i staden Philadelphia hade han sett att det fanns gott om bibliotek, och det var dit han sedan återvände och stannade de sju sista av sina Amerikaår.

Från tiden i Amerika härstammar Almqvists ofta citerade: *"Blott Sverige svenska krusbär har"*. I ett stort diktverk, *"Om svenska rim"*, som blev hans sista, visar han sin hemlängtan genom att bland annat erinra sig mat och måltider i sitt gamla land. Minnet av *"smaken av krusbär"* får honom att utbrista:

*"Vad bjuder oss uppriktigt Afrika?  
Vad visa kan Amerika?  
Vad Asien? vad allt Europa?  
Jag trotsar öppet allihopa.  
Men Skandinavien – det är  
alladar!  
Blott Sverige svenska krusbär  
har."*

Litteratur  
Romberg: Almqvist. Liv och verk;  
Berg: CJL Almqvist i landsflykten  
1851–1866.

## Ord att samtala om

sidan 114  
psalmboken  
geografiboken  
brygghuset

sidan 115  
latmasken  
slagorna  
logen

sidan 116  
tröska  
tröskverk  
stenkol  
sädeskärvarna

sidan 117  
maskinerna  
tröskning och malning  
reparera redskap  
snickra möbler  
strecken – klädstreck  
jordkällaren  
matförråd  
kärnat – att kärna

sidan 118  
visthuset  
blodkorv  
symaskin  
välvda – valv

sidan 119  
skördetröska

## Ord att samtala om

sidan 120  
tillverka  
självhushållning  
hembakade  
säden  
Ven  
sädeskärvar  
sädeslada

sidan 121  
jordbruksmaskin  
drivna med ånga  
gårdssmed  
vagn, vagnshjul  
sko häst

sidan 122  
fäbod  
fäbodjanta  
mjölka  
ysta  
kärna  
vinterns behov

## Arbetet på gården sidorna 114–119

### Resumé

Tora sitter i köket och läser en sagobok. Mor kommer och ber om hjälp med att skölja kläder i sjön. Ivrigt uppmanad av gammelfarmor slår Tora motvilligt ihop boken och går ner till bryggan. Det är i början av hösten. Vattnet är så iskallt att det gör ont i händerna, men det är så här man måste göra för att få kläderna rena.

Från logen hörs slagorna. En granne hjälper far att tröska. Att tröska med slaga är redan omodernt. Far och några grannar har börjat spara för att köpa ett tröskverk tillsammans.

Mor och Tora hänger tvätten och går in för att göra middag åt familjen. Potatisen och det saltade fläsket kommer från gårdens egen produktion, smör och ost likaså. Från slakten kommer skinkor och korvar, som röks eller torkats för att hålla länge. Allt bröd bakas på gården.

När Tora har hjälpt mor får hon återvända till boken. Hon kan inte låta bli att tänka på att det borde finnas en maskin att tvätta i, precis som det finns en maskin som syr och ett ångtröskverk som tröskar.

## Faktasidorna 120–123

### Bildstudium: Säden samlas in

Bilden kommer från sydligaste Sverige. Sädesladan ser inte ut som i landskapen längre norrut. Taket är halmtäckt. Ladan har byggts av sten, eftersom det fanns gott om sådant byggmaterial och ont om trävirke.

På arbetsbilder från den här tiden ser vi att det är många människor igång med arbetet. Räkna hur många som syns på den här bilden.

### Tröskverk

En ångmaskin på hjul drog via remmar ett tröskverk. Trots mekaniseringen ser det ut att vara många i arbete. Hur många?

### Smedjan

Vad gör mannen längst till höger? Vem kan tänkas äga hästen? Var finns nästa hästsko? Vad ligger och väntar på reparationer?

### Från en fäbod

Människorna på bilden är på väg till fäboden. Hur många är de? Hur många djur har de med sig? Vilka? Vad används hästarna till på bilden?

När fäbodjantorna installerat sig på fäboden återvänder männen med hästarna till byn.



## Vid spinnrocken

Gumman sitter vid fönstret för att få ljus. På spinnrocken har hon fäst den kardade ullen från vilken hon matar fram tillräckligt mycket åt gången för att det ska spinnas en lagom fin ulltråd. Med höger fot trampar hon spinnrocken i jämn takt. Vilket sällskap har hon?

sidan 123  
spinnrock  
tvätt  
sköljde  
klappträ  
tvättstuga  
laggade kärl

## Tvätt

Vilka tvättar i trätunnor? Hur många tvättbräden kan man se på bilden?

## Arbete på gården

Bonden Eriksson och hans fru på Björklunda arbetade hårt året runt för att familjen skulle leva så bra som möjligt. Som alla andra som levde av jordbruk fick de själva framställa nästan allt de behövde. Det gällde praktiskt taget allt som de åt. Men salt, socker och kryddor liksom kaffe och andra kolonialvaror måste de köpa.

### Fisk

Familjen Eriksson bodde nära en insjö och kunde därför dryga ut maten med insjöfisk. En liten del av den fångade fisken åt man färsk. Det mesta saltades, röktes eller torkades för kommande behov. Hade man ont om salt blev fisken lättsaltad och surnade framåt julen. Man åt då så kallad surfisk. Torkade gäddor kunde man också sälja till handelsboden och på sidan 133 i läseboken kan man se vad torkad gädda kostade i affären. Själva köpte de strömming som de saltade ner i ett kärl. De köpte också salt sill, som var en billig och mycket uppskattad föda.

### Kött

Varje år slaktade familjen en julgris. Många slaktade både till jul och påsk. Ibland slaktade man också ett får eller en kalv. Man använde det mesta av djuren och man var duktig på att bevara fläsk och kött på olika sätt. (Vakuumkonservering på glasburkar kom inte i bruk förrän 1905 och då i blygsam skala.)

På sidan 156 i läseboken kan man läsa om hur inälvor och blod också togs till vara vid julslakten. Man brukade spara det avskrapade istret, och det finaste istret saltades och sparades till stekflott. Det sämre istret användes som vagnsmörja och skosmörja.

Fläsket torrsaltades eller förvarades i saltlake. Man kunde också torka fläsk och hela skinkor, vilket sedan äts som spickefläsk eller torkad skinka. En del av fläsket röktes. Man tillverkade olika sorters korvar som kunde saltas ner, rökas eller torkas. I korv kom ofta inälvor att ingå.

Av svinets skinn kunde man göra tömmar och rep, skor och väskor och mycket annat. Svinborsten användes till klädesborstar.

### Mjölmat

Det var kvinnorna som mjölkade. Efter mjölkningen kylde mjölken ner. Den hälldes upp i stora kärl, som sänktes ner i kallt vatten, t.ex. i en bäck. En del kokade mjölken för att den skulle hålla bättre. Den kylda mjölken skummades för hand och grädden togs tillvara för smörkärning och matlagning. Fick man smör över såldes det till affären eller på torget i stan. Smör fick man bra betalt för och därmed efterlängtade kontanter.

Gustav de Laval uppfann separatoren år 1878, den apparat som skiljer ut grädden ur mjölken. Av grädden producerades smör som snart blev en betydande exportvara. Runt sekelskiftet svarade smörexporten för ca 10 procent av vår totala export.

Ost uppskattades mycket och man framställde sin egen ost. Ibland lagrades den nedgrävd i en sädesbinge.

Maträtter baserade på mjölk var legio. Ostkakor, pannkakor, gröt och välling kunde varieras i det oändliga.

### Mjölmat

Vardagsmaten hos Erikssons liksom i de flesta hemmen på den tiden var mjölk- och mjölbaserad. Man åt mycket gröt och bröd. Dels åt man bröd som bröd, dels som mat, dvs. stekt i flott eller i brödsoppa eller på annat sätt. Olika slags välling var också vanligt.

Själva bakningen var en arbetskrävande procedur. Ofta gick man upp mitt i natten för att elda bakugnen varm. Sedan bakade man med viss brädska för att använda ugnsvärmen optimalt. Från Östergötland berättas att man hade turordningen vetebröd, rågröd, sirapsbröd för att avsluta med att torka skorpar på eftervärmen.

Mjölets kvalitet var sämre än i dag. Det förekom mal och kvalster i mjölet. Om sommaren varit regnig och säden börjat gro blev mjölet svårt att baka. Ibland förekom mjöldryga, en mycket giftig svamp som angrep sädesaxen.

Allt mjöl maldes antingen på gården eller hos mjölnaren i den lokala kvarnen.

Väder och vind bestämde om året som kom skulle bli ett gott år för skörden eller om det skulle bli missväxt och ett nödår stod för dörren.

## Potatis

En grundstomme i mathållningen var potatisen, som också gav ett viktigt tillskott av C-vitamin. Den var lätt att lagra i potatiskällaren och den kunde användas på många sätt.

Sämre potatisar av skörden användes kokta och söndermosade som grismat. Det stod nästan alltid ett kok grispotatis färdigt för användning.

## Rotfrukter och grönsaker

Rotfrukter och grönsaker odlades ganska allmänt. Morötter, rödbetor, palsternackor, kålrötter och rödlök. Gemensamt för dessa var att de lätt kunde förvaras under lång tid.

Gröna ärtor och vitkål var uppskattade och hörde till de grönsaker som odlades mest.

Bladgrönsaker var inte lika uppskattade eftersom man inte upplevde t. ex. sallad, spenat och mangold som mättande. Ofta kokade man sönder grönsakerna så att de blev oaptitliga. Man trodde att de måste kokas så hårt.

## Frukter och bär

De vilda bären hade stor betydelse för hushållen och det fanns många knep för att åstadkomma hållbarhet över vintern. Enklast var det att torka frukt och bär.

## Händighet ett måste

Många redskap som användes inom och utomhus tillverkade man själv och det var ett stort arbete att reparera, underhålla och nytillverka. Det krävdes händighet och kunskap i att bygga, smida och snickra.

Vi kan t. ex. läsa om hur barnens far tillverkade kistan i vilken gammelfarmor skulle ligga när hon dött.

## Kvinnors arbete

Det krävdes också ett stort kunskapsområde för att ta hand om ull och lin och att tillverka tyger till hemmet. Under vinterhalvåret kardades och spanns, vävdes, stickades och syddes. Men skulle far i huset ha en ny fin rock gick han nog till sockenskräddaren och kanske mor i huset gick till en sömmerska någon gång när hon vill ha något riktigt fint.

## Lantbrukets utveckling kring sekelskiftet

Jordbruket som näringsgren upplevde under senare delen av 1800-talet och början av 1900-talet en stark utveckling. Produktionen av vete, havre och råg steg ganska kraftigt. Ändå räckte inte brödsäden till den växande befolkningen, vilket innebar att man behövde importera säd.

Mera odlingsmark togs i bruk genom sjösänkningar, utdikningar av våtmarker och nyodlingar. Konstgödsel började användas i större utsträckning och modernare jordbruksredskap och maskiner införskaffades.

Inom boskapsskötseln gjordes också stora framsteg. Vallodlingen ökade och nötboskapen fick bättre kondition genom att de slapp svälta om vintern. Mjölkproduktionen ökade. Man började intressera sig för djuravel och lägga upp stamböcker över avelsdjuren.

Självägande bönder kunde vid sekelskiftet få det riktigt bra. Värre var det för småbrukare, backstugusittare och statare. Skillnaden var mycket stor.

Drängar och pigor hade visserligen låg lön, men levde med bondefamiljen, åt vid samma bord och bodde oftast i samma hus.

### Litteratur

Levander: Övre Dalarnas bondekultur 1. Självhushåll;  
Wallensten-Jaeger: Mat till vardags och fest när seklet var ungt.  
Den sv. historien, delarna 10 och 13.

## Kvinnogöra – mansgöra

### Att arbeta med

- Gör två kolumner på ett papper:

| kvinnogöra | mansgöra     |
|------------|--------------|
| baka       | avverka skog |
| osv        | osv          |

- Sätt in de göromål som du läser om i berättelserna i boken:

|                  |                  |                |            |
|------------------|------------------|----------------|------------|
| avverka skog     | kärna smör       | rimma fläsk    | sopa       |
| baka             | laga mat         | räfsa hö       | spinna     |
| brygga öl        | laga vagnen      | röka korv      | sticka     |
| duka             | mala säd         | röka skinkor   | städa      |
| göra korv, sylta | mata djuren      | sko hästen     | stöpa ljus |
| göra matsäck     | mjölka           | skura          | sy         |
| göra ost         | odla humle       | skörda         | tröska     |
| handla           | putsa koppar     | slakta         | tvätta     |
| hugga ved        | pynta            | slå med lie    | virka      |
| hässja hö        | reparera redskap | snickra möbler | väva       |

- Diskutera göromålen i hemmet idag. Vem gör vad hemma hos dig?
- Diskutera typiskt manliga och kvinnliga arbeten.

## I handelsboden sidorna 124–129

### Ord att samtala om

sidan 124  
mallig, näsan i vädret  
en strut kryddpeppar  
gårdfarihandlare

sidan 125  
grötkräklor  
nyheter  
lysfotogen

sidan 127  
våningen  
annorlunda

sidan 128  
prinsessa  
holkbyxor  
porslin  
speldosa  
tennsoldater  
nervös  
högtidlig

### Resumé

Tora får i uppdrag av mor att handla i handelsboden på väg hem från skolan. Hon ska köpa svart sytråd och kryddpeppar. Tora vill undvika att få sällskap med handlarens Greta, som är så "mallig". Men Greta märker att Tora går åt hennes håll och hon vill att Tora ska gå med upp och se på hennes docka.

Handelsboden är nybyggd. Förr kunde man bara handla av gårdfarihandlare här på landet. Gammelfarmor minns dem och blir upplivad om några av dem kommer förbi igen och kommer in i köket. Då stiger hon upp och sitter och pratar med dem om gamla personer som hon känner.

Tora ser sig omkring i butiken medan hon väntar på sin tur. När hon har handlat de två sakerna blir hon bjuden på karameller av handelsman. Sedan följer hon Greta upp i familjens våning och får se på Gretas fina leksaker. Tora vågar knappt röra något. Gretas mamma bjuder på saft och bullar. Tora är lättad då hon kan gå hem, men hon tycker lite synd om Greta, som verkar ensam.

### faktasida 130

### Faktasidorna 130–133

## Leksaker

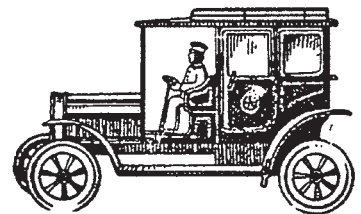
### Ord att samtala om

ömtålig  
lyx  
varukataloger



3482

**Docka** No 3482. Porslinshuvud med långt, lockigt hår och *sofögon*. Finaste sommardräkt samt halmhatt med fjädrar. Klädningen är af fint plisseradt tyg i trelliga färger och försedd med vackra garneringar. Lösa skor och strumpor samt rörliga leder i hals, armar och ben. En mycket fin docka. Höjd c:a 39 cm. Pris 2,65 pr st.



**Automobil** No 4108, tillverkad af metall, vackert målad i guld och färger. Går med fjädrar. En verkligt trellig och fin leksak. Längd 19 cm. Pris 1,75 pr st.

Litteratur  
Åhlén och Holm Jubileumskatalog 1909;  
Bäck: Barn i gamla tider.

# Mynt

faktasida 131

## Om mynten på bilden och om nuvarande mynt

Av mynten på bilden finns numera bara 1-krona och 50-öring kvar i bruk.

Förutom 1-krona och 50-öring fanns 25-öring och 10-öring, alla präglade i **silver**. Det fanns också en 2-krona, som präglades fram till 1971.

Numera finns 1-krona och 5-krona i "silver". Man har inte längre något riktigt silver i mynten.

Kopparmynten 1-öring, 2-öring och stor 5-öring var kvar i bruk till 1972, då de slopades. 5-öringen fanns dock kvar i en mindre version, fram till 1 juli 1985, då både 25-öring och 5-öring togs ur bruk. I oktober 1992 togs även 10-öringen bort.

## Om sedlar

År 1900 fanns sedlar för 5, 10, 50 och 100 kronor samt en för 1000 kronor.

Hur 10-kronorssedeln såg ut kan man se på läsebokens insidor – formatet stämmer förstås inte. Den 10-kronorssedel som vi hade fram till 1991 såg annorlunda ut. "Tian" byttes då ut till det lilla 10-kronorsmyntet som vi nu har. Samma år kom 20-kronorssedeln ut.

En kortare tid vid seklets början fanns också en *enkronasedel*, som kallades för "*ko-tia*". Den gamla pappersfemman försvann år 1981. Den stora femkronan i silver fanns redan sedan 1952, men förekom inte så ofta. När pappersfemman försvann började femkronan användas på allvar.

## Att arbeta med

- Vilka personer finns avbildade på nuvarande sedlar för 20, 50 och 100 kronor?
- Vad har de tre gemensamt?  
(De var alla tre världsberömda svenskar.)

## Om svenska myntenheter

År 1900 hade Sverige använt myntenheterna *kronor* och *öre* i endast 27 år. Det var nämligen 1873 som den gamla myntenheten *riksdaler riksmünt* upphörde.

Ungefär samtidigt bytte också Danmark och Norge till kronor och öre.

Några år tidigare, 1855, hade man antagit *decimalsystemet* för första gången i svensk penninghistoria.

Nu delades en riksdaler riksmünt upp i 100 öre.

*Öre* och *örtug* var annars gamla myntenheter ända sedan medeltiden. De hade försvunnit ett tag. 1776 togs de bort, men kom tillbaka just 1855.

Under åren har vi haft alla möjliga namn på våra mynt: *penning*, *koppardaler*, *silverdaler*, *mark*, *courant*, *skilling* och *caroliner*. Penningmarknaden var ordentligt tillkrånglad. I krigstider hade man ibland nödmynt, som inte var så värdebeständiga.

## Att läsa

Om allt detta och mycket mycket mera kan man läsa i en liten innehållsrik bok, som heter "*Vad kostade det?*"

Där kan man också läsa om gamla tiders löner och priser på varor, resor och nöjen, om gamla mått, om gamla tiders penningräkning och mycket annat. Man kan också se att prisläget, levnadskostnaderna, var ungefär desamma från 1870-talet fram till 1910-talet.

Litteratur:

BBL har många myntbilder att se på, om klassen blir intresserad.

Lagerqvist – Nathorst-Böös: *Vad kostade det?*



**Ord att samtala om**

välsorterad  
reklamskyltar  
handlaren  
vägde upp  
färdigförpackat

## Litteratur

Sv. U.;

BBL;

Lagerqvist – Nathorst-Böös: Vad kostade det?;

Rosander: Gårdfarihandel i Norden;

Sterners: Bygdeknallar och stadsköpmän.

**Lanthandeln**

I äldre tider var det inte tillåtet att ha handelsbodar på landet. Det var det gamla *skråväsendet* som höll på den bestämmelsen. Det var städerna som hade rätten till handel. Det gamla nordiska ordet *köping*, danska *Købing*, finska *kaupunki* = "stad", påminner om att staden just var ett köpställe.

Handel och hantverk har alltid omgetts av många lagar och bestämmelser. När städerna fick privilegier på 1200-talet blev landsbygden utan handelsrätt. Ända sedan dess hade bönderna varit tvungna att resa till staden, om de ville handla

något speciellt som de inte kunde tillverka själva: salt och socker, kryddor, vissa tyger, band, kammar, smycken osv.

Men så började gårdfarihandeln från 1700-talet och framåt. De vandrande försäljarna kom att bli betydelsefulla för landsbygdsborna, se sidan 64.

1846 upphörde skråväsendet och skråtvånget. Det blev tillåtet att bedriva lanthandel, om det var *tre mil till närmaste stad eller köping*. Några år senare, 1864, upphävdes den bestämmelsen också och sedan var det fritt fram för lanthandeln.

## faktasidan 133

## Ur läseboken:

| LÖNER (1895–1905)                                                                                                                    | PRISER (1895–1905)                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               |                                                                                                                                                                          |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| En <b>fabriksarbetare</b> i en metallfabrik tjänade 36 öre i timmen. Han arbetade 61 timmar i veckan. Det blir 21:96 per vecka.      | Per liter kostade<br><b>mjölk</b> 11 öre<br><b>skummjölk</b> 5 öre                                                                                                                                                                                                                                                                                               | <b>Andra varor:</b><br><b>5 m tyg till klänningar</b> 10<br>(1895) <b>1 par yllekalsonger</b> 3:2<br>(1905) <b>1 barnvagn</b> 21<br>(1900) <b>en Mercedes Benz</b> 9 500 |
| En <b>fabriksarbeterska</b> kunde tjäna 11 öre i timmen. Om hon arbetade 10 timmar om dagen fick hon alltså 1:10 för en dags arbete. | per kg kostade<br><b>smör</b> 1 kr 70 öre<br><b>margarin</b> 1 kr 30 öre<br><b>vetemjöl</b> 22 öre<br><b>hafregryn</b> 28 öre<br><b>korngryn</b> 23 öre<br><b>strösocker</b> 65 öre<br><b>sill</b> 30 öre<br><b>strömming</b> 20 öre<br><b>torkat fläsk</b> 1 kr 00 öre<br><b>torkade gäddor</b> 65 öre<br><b>kaffe</b> 1 kr 10 öre<br><b>1 citron</b> 15 öre st |                                                                                                                                                                          |
| Om <b>statarnas</b> lön kan du se på sidan 58.                                                                                       |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |                                                                                                                                                                          |
| En <b>piga</b> , som tog anställning i Stockholm 1900 kunde få 161 kr om året + fri mat och bostad.                                  |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |                                                                                                                                                                          |
| En <b>tjänsteman</b> vid ett statligt kontor kunde få 1 500 kr.                                                                      |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |                                                                                                                                                                          |
| En <b>småskollärare</b> tjänade 350 kr om året + 50 kr om hon undervisade i slöjd.                                                   |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |                                                                                                                                                                          |
| En <b>lärare</b> vid Tekniska högskolan kunde få 3 350 kr per år.                                                                    |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |                                                                                                                                                                          |

## Att arbeta med

Lönerna som nämns i läseboken kan inbjuda till många matematikexempel.

- Vem tjänade mest, en fabriksarbeterska eller en småskollärare? Räkna med 300 arbetsdagar per år för fabriksarbeterskan. Läraren hade fastställd årslön.
- Hur mycket mer tjänade hon som fick mest?
- Hur många timmar behövde fabriksarbeterskan arbeta för att få ihop till en liter mjölk? 1 kg kaffe? osv.
- Hitta på egna uppgifter, som kamraterna får svara på.

### Litteratur

Rosander: Gårdfarihandel i Norden;  
Sternér: Bygdeknallar och stadsköpmän;  
Boger: Västgötaknallarna – i historia och folkminnen;  
BBL.

## Gårdfarihandel

Ända sedan 1700-talet har vandrande försäljare kommit till gårdarna. Många hade sina fasta distrikt och återkom år efter år.

Det förklarar varför gammelfarmor blev upplivad vid besök av gårdfarihandlare, som kände till bygden och kunde berätta om personer som hon kände. Från Vingåkerstrakten, där familjen bodde, kom i själva verket många gårdfarihandlare. Där fanns många som slöjdade i trä.

Från början utgick gårdfarihandlarna från "hemslöjdsorter" för att sälja sådant som producerats där. De begav sig iväg, med häst och vagn eller till fots med säcken på ryggen.

I regel fanns slöjddistrikt i trakter som hade liten avkastning av jordbruket.

### Gårdfarihandlaren förmedlade nyheter

Folk på landsbygden fick inte bara möjlighet att köpa eller byta till sig varor, som de inte kunde producera på gården. "På köpet" fick de lite kontakt med världen utanför, och en stunds "muntlig underhållning". Ofta var försäljaren slagfärdig och kvick. Och så fick man "senaste nytt", både lokalnyheter och riksenheter.

En före detta gårdfarihandlare sa så här:

*"Jag blev faktiskt något av en vandrande lokaltidning – jag kunde berätta så mycket."*

Även *arbetstekniska nyheter* och nyheter i *kvinnornas klädmode* kunde förmedlas. En mellansvensk gård kunde ha 7–8 besök av olika handlare under sommarhalvåret.

### Respass

För det mesta måste gårdfarihandlaren ha ett *respass*, som var utfärdat av en kronobetjänt, dvs. en polis. Passet visade att han hade tillstånd att bjuda ut varor.

### Vad för slags varor bjöds ut?

Från Västergötland kom de gårdfarihandlare som kallades **västgötaknallar**. En knalle från Boråstrakten sålde *tyger av olika slag, bomull och vadmal, vävda band, stickade saker som strumpor och tröjor*. De sålde också smide, t.ex. *ullsaxar, stigbyglar, stekpannor* och *grytor, spadar, spik* och *fällknivar*.

Om vi ser på säljlistan till en gårdfarihandlare som sålde "*kram*", hittar vi *pärlband, ringar, spännen, mässingsnålar, ylledukar, speglar, kammar, små askar, tvål, luktvatten, sytråd* och *fingerborgar*, dessutom *abc-böcker, katekeser* och *blyertspennor*.

Många sålde *korgar* och *snidade träsaker* som *grötkräklor, skedar* och *skålar*. Och även om man tillverkade sådant i självhushållet, kunde det vara bekvämt att få köpa färdiga saker någon gång.

## Västgötaknallarnas språk

Att färdas på vägen kunde vara rätt riskfyllt, om man gick ensam. Västgötaknallarna hade till stöd för varandra utvecklat ett eget språk, knallespråket *månsing*. Det var praktiskt och tryggt för dem att kunna meddela sig med varandra och diskutera affärer utan att någon annan förstod vad de pratade om.

Att månsing hade funnits länge får man veta av en liten ordlista, som nedtecknades 1719. Månsing är en sorts förvrängd svenska, där man bytt ut och lagt till stavelser, men också stoppat in främmande ord, som man ibland kan härleda till finska, latin eller andra språk.

Numera finns det ingen som pratar månsing. Men man har bevarat uppteckningar och inspelningar på band från några av de sista knallarna som kunde språket. En del av orden känner vi igen. Det är nämligen så att flera ord som används i *stockholmslang* än i dag kommer från knallespråket. T.ex.:

**ståla(r)** = pengar

**nasa** = sälja

**nasare** = resande försäljare

**fjälla** = fästmö eller flicka

**paj, skinnpaj** = rock, jacka, skinnjacka

**fika** = kaffe

**sno** = stjälja

**pirka** = mössa

En del språkforskare anser att också **ekenskis** = "söderpojke" är från månsing.

### Ord att samtala om

sidan 134  
fullastad  
stuvast

sidan 135  
lagret  
instuvat  
berömmar  
ilar

sidan 136  
ilningen  
speciell  
smärta  
modstulen  
pladdrar  
sneglar

sidan 138  
trolldom  
tandvårkstallen  
svälla upp  
spänt  
tänger – tång

sidan 139  
usling  
bjässar  
kuskbocken  
mjölktand

### Resumé

När Edvard och Axel är på väg hem från skolan, kommer de förbi handelsboden. Handelsmannen får syn på dem och ropar dem till sig och frågar om de kan hjälpa till med att lasta av varor in i butiken. Pojkarna jobbar så det står härliga till. Handelsmannen blir nöjd och ger den var sin slant och en stor påse karameller att dela på.

Hemma säger de ingenting om karamellpåsen, men de visar slantarna och får beröm. På kvällen tycker Edvard att det ilar lite i en tand, men han somnar ifrån det.

Edvard har gömt karamellpåsen, men varje dag tar han med sig några karameller som de äter. Då och då känner Edvard den där ilningen. Sedan kommer en dag då han känner den hela tiden.

Just den dagen berättar mor att barnen ska få ett litet syskon. Mor tittar på Edvard, som ser ledsen ut, och frågar om han inte vill ha ett syskon. Han berättar om tanden och om karamellerna. Det går några dagar, och tanden blir sämre. Far tar med Edvard till smeden, som är van att dra ut tänder och har en tång för sådant. Det känns ruskigt att få tanden utdragen. Men det var en mjölktand, och nästa dag är värken helt borta.

### Att arbeta med

- Har du haft tandvärk någon gång?  
Berätta vad som hände.
- Hur är skoltandvården ordnad på er skola?

## faktasida140

### Ord att samtala om

skolbarnens hälsa  
karies – tandröta  
skoltandvård  
hygien  
vattenledning

Litteratur  
Björnånger: Bota – lindra – trösta;  
Sv. U.: "tandvård".

## Faktasidorna 140–143

## Tandvård

### Skoltandvård

I Svensk Uppslagsbok berättas om skoltandvårdens början:

*"Svenska tandläkaresällskapet påvisade genom en stor undersökning av skolbarns tänder 1895–1901 tandrötans oerhörda utbredning i Sverige. En följd härav blev att småningom skoltandkliniker började upprättas. Den första tillkom 1905 i Köping."*

En av tandläkarna i Köping, F.H. Luttrop, erbjöd sig att för 100 kronor om året ombesörja tandvården i Köpings folkskolor. Men skolrådet tyckte det var för dyrt och ansåg att föräldrarna skulle betala sina barns

tandvård. Efter två år måste de ge med sig och Köping blev först i landet med skoltandvård.

### Tandläkareutbildning fanns

Intresset för tandvård tycks ha varit i stigande under de sista åren av 1800-talet. I mitten av seklet fanns det bara ett tiotal tandläkare i hela Sverige. Den första undervisningsanstalten med statsanslag ordnades 1885, och 1898 grundades Tandläkarinstitutet i Stockholm.

Svenska Tandläkaresällskapet, som arrangerade skolbarnsundersökningen som nämns ovan, grundades 1860 och finns fortfarande kvar.

## Daglig hygien

I allmänhet hade man en ställning med handfat och vattenkanna i hemmet där man gjorde sin sparsamma morgontoalett. Man nöjde sig med att tvätta de delar av kroppen som syntes. Det var mycket ovanligt att man hade tandborste. Men med intresset för tandvård kom också fler att skaffa sig en sådan.

I hemmet behövdes inte bara hinkar för vattenhämtning, man måste också ha en slaskhink för att bära ut använt vatten, kanske pott-innehåll dessutom. Något avlopp fanns inte. Man kan tänka sig att det var ytterst obekvämt om man bodde flera våningar upp. De som hade råd att ha pigor eller jungfrur, som det hette i stan, utnyttjade arbetskraften just till vattenbärning in och ut, vedbärning och eldning, de tidsödande evighetssysselsättningar, som alltid fanns före vår moderna tid och som man inte alltid tänker på.

## På landet

I kapitlet om fattigdom såg vi både backstuga och statarlänga. Backstugan var ingen särskilt hälsosam bostad, medan statarnas bostäder skiftade i kvalitet. För det mesta var de dock dåliga och otrivsamma och många fick dela på liten yta.

Statarförfattarna berättar hur deras mödrar förde en ojämn kamp mot vägglössen i de illa byggda längorna, där det var omöjligt att täta springorna och få rent mellan golvplankorna.

Även om bönderna hade rejäla bostäder, var inte hygienens särskilt god. Det berättas att man, för att hålla värmen, envist bodde många i ett enda rum, oftast köket, fastän man hade en rymlig bostad. Fönstren gick inte att öppna. Fukten och odören i ett sådant utrymme var direkt ohälsosam. Seden att ta in höns och smågrisar i bostaden kan inte ha förbättrat situationen.

## I staden

Ändå var bostäderna på landet rätt så drägliga på sommarhalvåret, vilket inte var fallet i städernas ohälsosamma luft. Landsbygdsbefolkningen flyttade i tusental till storstaden, allteftersom industrialiseringen ökade och arbete erbjöds. Bostadsbristen i Stockholm var mot seklets slut katastrofal. Folk flyttade hop i trånga kyffen, för det mesta hälsovådliga, inte minst för barnen. Det hände att man fick nöja sig med källarutrymmen, där fukten rann på väggar och golv. Fick man tag på en bostad i ett hyreshus var oftast hyran så hög att man måste ta inneboende för att klara att betala den. Ett tiotal personer (som inte var släkt eller ens bekanta!) boende i ett rum, var inte ovanligt. I detta fick barnen leva.

## Om avträden

Om toaletterna, avträdena, finns inte mycket beskrivet. Men av nya förordningar kan vi förstå hur det kunde ha varit. I Uppsala fick man en hälsovårdsnämnd 1875. Den påbjöd omgående att man skulle sluta med att lägga "orenlighet" i grävda gropar på bakgårdarna. Man kan föreställa sig hur det var vid regnperioder eller vårflood, när innehållet spreds med vattnet över gården.

Inte förrän tio år senare kom en bestämmelse att alla gårdar i Uppsala måste ha tunnor på avträdena. Tunnornas innehåll skulle sedan forslas bort, vilket var ett helt nytt förfarande.

## Ord att samtala om

smitta  
avfall  
sophögar  
frodas

Litteratur  
Holmdahl: Människovård och människosyn;  
Almqvist: Litet om hygien på uppländska landsbygden;  
Fogelström: Okänt Stockholm.



## Ord att samtala om

renlighet  
förhindra  
epidemier  
härjade  
koleran  
dödlig sjukdom  
orent vatten  
anlägga  
kolerakyrkogårdar  
smittsam  
livshotande  
tuberkulos  
drabbade  
lungrot – lungtuberkulos

## Sjukdomar

De vanliga barnsjukdomarna kikhosta, mässling och scharlakansfeber kunde skörda liv bland de barn som var undernärda och utmärglade på grund av fattigdom. Difteri var också en vanlig och ofta dödande sjukdom.

### Att arbeta med

I dag får alla svenska barn vaccin mot en rad barnsjukdomar, men inte mot scharlakansfeber, som botas med penicillin.

- Vilka vacciner får barnen i dag på barnavårdscentralerna?
- Vilka vacciner har du fått?
- Hur ofta har du fått penicillin?

## "Pest och kolera"

Uttrycket "*att välja mellan pest och kolera*" känns ganska cyniskt, när man tagit del av skildringar kring dessa två sjukdomar som grasserade i vårt land under 1700- och 1800-talen. Säkert är att valde man pest fanns inte någon chans att överleva. Vid pestepidemin i Sverige 1710 var dödligheten hos de insjuknade så gott som 100 procent.

Det var de fattiga, oupplysta som levde i slummen som råkade värst ut. Det berättas hur människor övertog kläder och lakan från de pestdöda och använde dem. Strax därpå rycktes de själva bort i farstoten.

Förmögna stockholmare flyttade under pesttiden med hela hushållet till t.ex. Bergslagen, som ansågs "frisk". Hela hovet flyttade till Sala. En tredjedel av Stockholms befolkning utplånades under denna pestepidemi.

Valde man kolera enligt vårt lättvindiga uttryck, hade man åtminstone statistisk chans att överleva. Under koleraepidemin 1834 i Stockholm insjuknade ca 8 000 personer och 3 600 dog. Chansen var alltså ungefär 50 procent.

Kolera (på latin *colera asiatica*) är en tarmsjukdom, som sprids med vatten. Inkubationstiden är ibland bara några timmar, och sjukdomsförloppet våldsamt. Värst utsatta är

barn och äldre. I våra dagar finns fortfarande kolera i Asien, speciellt i Indien, Pakistan, Thailand och Vietnam.

Sverige hade tre svåra koleraepidemier under 1800-talet, speciellt drabbades Stockholm. Den värsta var 1834, men sjukdomen återkom 1853 och 1866, trots att man då hade börjat åtgärda renhållning och bygga en vattenledning.

Många av de återblickar som skrevs i samband med sekelskiftet 1900 handlar om hur vederbörande upplevde koleraepidemierna i sin ungdom. En av berättarna var konstnären Carl Larsson, som växte upp på Östermalm, en fattig stadsdel på den tiden. Han berättar bland annat om en nyinflyttad familj från Småland, som "mötte" koleran i sin nya hemstad. På några dagar var flerbarnsfamiljen med allt från spädbarn till tonåringar utplånad av sjukdomen.

### "Pirum-paska"

Ett exempel på tidens medicinska okunskap är den örtbukett som många gick och bar "över maggropen" i ett snöre. Även en adelsdam som Årstafrun Märta Helena Reenstierna bar, jämte allt sitt husfolk, en sådan bukett, som kallades *pirum-paska* och skulle skydda mot koleran! Den innehöll kamfer, vitlök och svavel, samt i vissa fall en bit kopparplåt – eftersom kopparstaden Falun aldrig hade drabbats av kolera.

### Smittkoppor

Under 1700-talet kom smittkoppor till Sverige. Smittkoppor (*variola*) liknar vattkoppor (som många av barnen haft) men man blev mycket sjukare av smittkoppor, fick mycket hög feber, kunde drabbas av blindhet eller dövhet och fick hemska ärr – om man överlevde. En fjärdedel av Sveriges barn under 10 år dog i smittkoppor under 1700-talet.

Redan i mitten av århundradet hade man börjat experimentera för att hitta ett motgift.

Många gånger lyckades man att få immunitet. Men reaktionen på den "förebyggande" behandlingen, var ofta våldsam, och många dog av den. Dock lär själve Gustav III som barn ha blivit "immuniserad" mot smittkoppor.

### Vaccinet

Bättre verkan blev det när den engelske doktorn *Edward Jenners* motmedel kom ut i vårt land och i hela världen. Jenner hade noterat, att mjölkerskor, som hade haft kokkoppor, aldrig fick smittkoppor. Han använde då kokkopporas varinnehåll för sitt motmedel, som efter det latinska namnet för ko, "*vacca*", fick heta **vaccin**. Reaktionen för vaccinet var måttlig och det gav immunitet.

Då och då dök smittkoppepidemier upp igen. De som var vaccinerade kunde få sjukdomen, men den blev lindrig och dödsfall förekom sällan.



Allmän vaccinering av både barn och vuxna påbjöds i Sverige 1812. (Jämför sidan 7.)

Numera anses smittkoppor vara en utrotad sjukdom. Det sista fallet av smittkoppor lär enligt forskare ha iakttagits i Afrika 1977.

## Tuberkulos

Genom seklerna härjade lungsoten, dvs. lungtuberkulosen. Den fanns alltid där, den kom inte i avgränsade epidemier. Hela familjer drabbades. Lungorna angreps och man fick svår hosta. Ute i bygderna kunde plötsligt en stuga tömmas på folk genom att hela familjer dog i den galopperande lungsoten.

Trångboddheten gjorde att smittan spreds ännu effektivare. Man var inte helt medveten om smittorisken. Vid slutet av 1800-talet visste man mer om sjukdomen. Man fick lära sig att smittan fanns i det som den sjuke hostade ut. Järnvägens spottkoppar har förut nämnts.

Vid sanatorierna fick man inte bara vård, frisk luft osv. Lika viktigt var att ge patienterna undervisning i hur de skulle undvika att sprida smittan vidare.

När Oskar II firade 25-årsjubileum som kung, startade man en penninginsamling till hans ära. Den insamlade penningssumman blev grundplåten till det första statsunderstödda sanatoriet i vårt land.

Det fanns inget botemedel för tuberkulos förrän på 1940-talet, då antibiotika (streptomycin) mot sjukdomen utvecklades. Redan dessförinnan fanns Calmette- eller BCG-vaccination mot tuberkulos. Under 1940-talet började skolbarn ympas med BCG-vaccin.

# Bakterierna upptäcks

## Pasteur och pastöriseringen

Fransmannen *Louis Pasteur* (1822-1895) lade grunden till mikrobiologin, som helt ändrade läkekonstens förutsättningar. Upptäckten av *bakterier* och *mikroorganismer* hade samband med de mycket förbättrade mikroskop som nu fanns att använda.

Pasteur visade att alla jäsnings- och förruttnelseprocesser orsakas av levande *mikroorganismer*, som sprids med luft och vatten. Han uppfann en metod att förhindra dessa processer, vilken blev nydanande för livsmedelshanteringen.

## Pastöriseringens betydelse

Om man upphettar till exempel mjölk till strax under 100 grader och sedan snabbt kyler ned den, förstörs de skadliga mikroorganismerna, utan att smaken på mjölken förstörs. Det kallas för *pastörisering* – efter Pasteurs namn.

För spädbarnsdödligheten betydde Pasteurs upptäckter en drastisk förändring. När mödrarna lärt sig att koka mjölk och vatten till amningsersättningen, likaså att koka flaskor och nappar, sjönk dödssiffrorna med omedelbar verkan.

# Sjukvårdens stora förändring

Pasteurs upptäckt innebar en revolution för läkekonsten i allmänhet men kirurgin i synnerhet. Läkarna kunde mycket om anatomi och visste hur de skulle göra kirurgiska ingrepp, t.ex. blindtarmsoperationer och kejsarsnitt. Men hur bra de än opererade, tillstötte sårfeber och inflammationer efteråt och patienten dog nästan alltid.

När man nu visste hur infektionerna uppstår, gällde det att se till att bakterierna inte fick en chans att angripa patientens sår. Man måste skapa metoder för desinfektion och antiseptik.

## Ord att samtala om

mikroskop  
vetenskapsmän  
granska  
bakterier  
orsakar  
förökar sig  
förebygga

Litteratur  
Bondeson: Seder och bruk vid livets slut;  
Fogelström: Okänt Stockholm;  
Holmdahl: Människovård och människosyn;  
Sv. U.;  
BBL.

## Renlighet och desinfektion

Redan före bakteriernas upptäckt fanns en läkare i Wien, doktor *I P Semmelweiss*, som hade visat hygienens betydelse. När han 1847 föreskrev att läkarna skulle tvätta händerna noga i klorvatten före operationerna, minskade dödsfallen hos patienterna till 1 procent. Trots detta blev han inte trodd utan hänad av de flesta.

Men en som trodde på Semmelweiss var professor *Joseph Lister* i Skottland. I slutet av 1860-talet berättade han i en läkartidning om sina lyckade operationer, där han gjorde rent allt, som inte kunde kokas, med karbolsyra. Till och med luften i rummet rengjordes med ett moln av kربول. Och patienterna överlevde!

Alla sjukhus som använde den här metoden för antiseptik upplevde en vändpunkt.

I Sverige var karbolsyremetoden genomförd på sjukhusen 1874. Operationsstatistiken ändrades dramatiskt till det bättre.

## Förebyggande

Människorna fick alltså vid den här tiden höra berättas om upptäckten av bakterier och lära sig att renlighet kan förhindra sjukdomar.

Vi tycker i dag att det här med renlighet låter så självklart. Men före Pasteur hade man bara en diffus föreställning om var sjukdomar kom från. Då lät man, intet ont anande, bakterierna få fäste överallt, inte minst på sina otvättade händer!

## Barnadödligheten

I Sverige har vi haft tillförlitlig statistik över barnadödligheten sedan 1749. Därför vet vi att spädbarnsdödligheten var ohyggligt stor vid den tiden och alltför stor ända in på 1900-talet.

Under 1700-talets senare hälft avled vart femte spädbarn under första levnadsåret, alltså 20 procent. Sakta sjönk dödssiffran under hela 1800-talet för att hamna på ungefär 10 procent år 1900. Den var högre i städerna och speciellt då i de större.

År 1891–95 var spädbarnsdödligheten 10,3 procent för landsbygden i genomsnitt. I Uppsala och Stockholm var siffrorna 11,8 procent respektive 15,6 procent. Men 1871–80 hade den varit 23 procent resp. 26 procent i de båda städerna. På en dryg tioårsperiod sjönk alltså dödstalet dramatiskt.

Man kan bara förklara det med att mammorna nu fått upplysning: de uppmanades att amma och att vara renliga. Pasteurs läror var nu kända. Det var när barnets föda skulle passera genom illa diskade kärl och flaskor, som den stora faran alltid uppstod.

## Ren mjölk till spädbarnen

De fattiga mammorna, som var undernärda, fick ofta tidigt ont om mjölk och gav barnet mjölkblandning på flaska. Det var bland de fattiga, som bodde i dåliga, smutsiga bostäder, som de flesta barnen dog. I mer välbeställda hem ammadess barnen, av mamman eller av en amma. De barn som fick bröstmjölk hade mycket större chans att överleva.

Man kan se av den branta kurvan i Bra Böckers Lexikon under ordet "*barnadödlighet*" hur läget förbättrades. På samma sida finns också övriga barnaåldrars dödlighet – barnsjukdomarna skördade sina offer, liksom tuberkulosen.

Från 1900 och framåt sjönk stadigt dödssiffrorna för spädbarn i vårt land. År 1980 när Bra Böckers Lexikon tryckte tabellen var siffran nere i 6,9 barn per 1 000. I dag, 1999, är den nere i 3,5 barn per 1000.

## Bildstudium: En friluftsskola

Tuberkulossjuka barn ansågs behöva mycken frisk luft, även på vintern.

Låt oss gå ut på takterrassen där de här barnen har sitt klassrum!

Var med på en lektion i friska luften! Vilken tid på året är det? Beskriv "klassrummet"!

Vi kan se hur de är klädda för att klara kylan. Berätta vad du lägger märke till!

Vad gör pojken till vänster på bilden?

Hur tror du det var att stå ute och skriva på tavlan?

Vad tror du barnen gjorde på rasterna?

## Ord att samtala om

avlopp  
renhållning  
läkemedel  
smittospridning  
lindrigare  
upplysa  
kallbad  
på modet  
vinterbad  
skolbad

## Upplysning

Det var viktigt nu att upplysa människor om hur man skulle tänka på sin hygien för att förebygga de sjukdomar som man nu visste orsaken till. I en uppländsk hembygdsskrift fanns 1896 en artikel med rubriken *"Litet om hygien på uppländska landsbygden"*. Förutom att visa en hel del statistik över sjukdomar och dödlighet, utdelar författaren en rad hälsoråd till landsbygdsborna, speciellt om hur bostaden ska skötas.

Han påpekar att fönstren (som för det mesta var igenspikade i stugorna) måste gå att öppna, även vintertid. Men för att luften ska bli frisk i bostaden menar han att golven måste rengöras, sängkläder vädras och matrester avlägsnas, och inte minst *"de inneboende hållas väl rena"*. Han avslutar förmaningarna med: *"Att ej spotta på golfvet är lika nödigt för en sund bostad som utestängandet af höns och stuggrisar."*

## När Stockholm fick rent vatten

Före 1860 hade Stockholm varit en av Europas smutsigaste huvudstäder. Sjukdomsepidemier som t.ex. koleran berodde på orenliga förhållanden och förorenat vatten.

I antologin *Okänt Stockholm* skriver en gammal stockholmare om hur det var *"innan snuskets herravälde bröts"*. Då menar han *"innan vattenledningens tid."*

Året 1861 var vattenledningen färdig att tas i bruk (även om det tog lång tid innan hela staden hade fått del av den).

Förutom att det var besvärligt och arbetsamt att bära och köra allt vatten var det väldigt osunt med en storstad utan vattenledning och avlopp. Gatorna, som var satta med obekväma kullerstenar, samlade smuts och all sorts orenlighet, som var motbjudande att promenera i, och stanken var olidlig, särskilt under varma sommardagar.

Därför kan man förstå att stockholmarna jublade den dag då gatorna kunde spolas rena med hjälp av vattenslangar från den nya vattenledningen.

Litteratur  
Fogelström: *Okänt Stockholm*;  
Ur det försvunna;  
Almqvist: *Lite om hygien*.

## Bad

Historieböckerna berättar att badandet upphörde i Sverige och i västeuropa i allmänhet vid slutet av 1600-talet. I Stockholm fanns ett badhus kvar fram till 1725, sedan stängdes det och badinrättningar förbjöds. Människorna vande sig vid att gå otvättade och obadade. Att visa sin kropp var skamligt, särskilt för kvinnor. Det var enbart vid julbadet som man tvgade sig.

Det dröjde över 100 år till dess ett nytt badhus öppnades i Stockholm (1832).

## Bad i hemmet

Hemma badade man lika sparsamt som förut fram till seklets slut. Badrum blev inte vanliga förrän på 1910-talet. I Stockholm hände dock att man från en badinrättning beställde bad till en lägenhet, som saknade vattenledning och avlopp. Då kom det en vagn med ett upp-och-nedvänt badkar och vattentunnor. Varmvattnet bars upp hinkvis till lägenheten. Sedan alla i familjen badat måste samma vatten bäras ut hink för hink och fraktas bort igen.

När Nordisk Familjebok gavs ut 1910 tyckte man tydligen att det fanns anledning att beskriva vad "karbad" och "badkar" var för något:

*"Karbad tages uti s.k. badkar, som ha avlång form och äro av trä, marmor, cement eller metall ..."*

*I Sverige ökas de varma badens verkningar genom en mekanisk inverkan, den s.k. borstningsproceduren, där huden behandlas medelst borstar och lämplig tillsats av badtvål, en metod som av främlingar högt skattas. Det varma karbadet åtföljs i Sverige av en avkylningsprocedur, vanligen åstadkommen genom duschbehandling. – Tiden för ett vanligt karbad brukar växla från 15 till 20 minuter."*

## Skolbad

Om det skulle bli någon ändring till det bättre i hygien, måste man börja med barnen. Ottilia Adelborg bidrog med sin bok *Pelle Snygg och barnen i Snaskeby*, som kom ut 1896. Men redan 1891 satte man i gång med skolbad vid några stockholmsskolor. Det skedde inte utan protester från föräldrarna. Tänk om barnen skulle bli sjuka av att bada! Men barnen tyckte badet var härligt och spännande.

Från Stockholm spreds idén med skolbad ut över landet. Ortstidningar hjälpte till att sprida kunskapen. En reporter i Sundsvallsposten skriver i augusti 1893 om ett besök i Nicolai folkskola:

*"Barnen gjorde intrycket att vara från välmående, borgerliga hem, friska till färgen, nätt klädda, skinnande rena och fina som de var. I själva verket var de dock från mycket fattiga hem."*

En doktor visade reportern runt på skolan och försäkrade att badet förändrat livet för både barn och föräldrar. Barnen strävade efter att komma prydligt klädda och brukade be hemma att få hela och rena underkläder. *"Föräldrarna själva blygs att vara smutsiga, när barnen är så fina."*

Doktorn förevisade sedan ett bad: Barnen satt i ett ganska stort badrum med en rad av 10–12 baljor, placerade efter varandra utmed väggarna, *"plaskande, tvålände borstande av hjärtans lust."* Plötsligt kommanderade baderskan: *"Ryggarna!"* och varje barn började borsta sin närmaste granne i raden på ryggen. *"Det var obeskrivligt lustigt och mycket praktiskt!"* Efter badet sköljdes barnen över med lagom varmt vatten från en takdusch. *"På tre timmar kunde på detta sätt 100 barn badas."*

## Gammelfarmor dör sid 144–151

### Resumé

En kväll kallar gammelfarmor på sin sonson Harald och säger att hon inte har långt kvar att leva. Hon vill nu tala om hur hon vill ha det vid sin bortgång. Harald ska tillverka en kista åt henne, och den vill hon se innan hon dör. Hon ber också att Siri ska hämta brudnattlinne och brudlakan ur klädkistan på vinden och ett par vita strumpor, som hon själv stickat. Dem ska hon ha på sig, när hon har dött och ligger i kistan.

När Tora och Edvard sitter inne hos gammelfarmor, talar hon om att hon snart ska vara i himlen och vara vitklädd som änglarna.

Sedan sover gammelfarmor för det mesta och äter inte längre. Harald arbetar i snickarboden för att få kistan klar. När den är färdig, måste han bära ut sin farmor dit, så att hon får se den. Hon är nöjd med resultatet. Efter det verkar det som hon bara vill sova i sin säng.

En morgon är hon död. Förberedelserna för begravningen börjar. För fönstren hängs vita lakan. Hulda från Backen tillkallas för att hjälpa till med att göra i ordning den döda.

De lägger henne i kistan som får stå i finrummet. Alla måste vara mycket tysta och stilla, när gammelfarmor ligger där inne. Då och då kommer det in grannar och bekanta och ser på henne och tar avsked av henne. Mor och Elna bakar och lagar mat till begravningen.

Tidigt på begravningsdagens morgon kommer gästerna. Mor bjuder alla på gröt. Sedan ska kistan bäras av några starka karlar ända ner till kyrkbyn.

Efter begravningen bjuds begravningsgästerna på en god och riklig måltid hemma på gården. Nu får man åter prata högt, och klockan går igen. Barnen leker i gammelfarmors forna rum, och framemot kvällen berättar Edvard några av hennes kusliga historier.

Tora tänker på gammelfarmor, som går i vit särk och vita strumpor bland änglarna i himlen. Hon är död och borta för alltid. Men snart ska en ny liten människa födas till livet på Björklunda.

### Ord att samtala om

*sidan 144*  
"det närmar sig för mig "  
det rätta viset  
virke

*sidan 145*  
brudnattlinne  
brudlakan  
Vår Herre

*sidan 147*  
skrock  
hyvlar  
fogar samman  
träplugg  
kimrök  
glans

*sidan 149*  
knotiga  
halmkors  
avsked

*sidan 150*  
psalmer

*sidan 151*  
kistbärarna  
begravningsföljet  
jordkällaren  
lämnar plats

## Kring dödsfall och begravning i gamla tider

### Döden gästade ofta

Statistiken kan meddela oss att dödsfall i familjer inträffade oftare förr. Det berodde bland annat på att det inte fanns läkare, bara ett fåtal i hela landet, och läkekonsten hade inte heller kommit särskilt långt. Hygien var dålig, som berättats i föregående kapitel. Många dödsfall berodde på avsaknad av hygien.

Medellivslängden var låg, ännu vid sista decenniet av 1800-talet var den för män 50 år och för kvinnor 53. Dessa siffror drogs dock ner av den alltför höga barnadödligheten, se föregående avsnitt.

(Vid sekelskiftet 2000 är medellivslängden här 79 år för män och 84 för kvinnor.)



## Tydor och varsel om döden

Eftersom man vant sig vid att döden så ofta gästade hemmen, tyckte man sig se förebud eller varsel om någons bortgång på alla möjliga, så som vi tycker i dag, oskyldiga saker. Om spindeln spann ett nät framför ett hus, skulle någon snart dö därinne. Om hackspetten hackade i husgaveln, "hackade den ut någon", dvs. någon i huset måste bort.

När jag var barn, reagerade man allmänt för om vi barn jämförde händer. Det fick vi inte göra, för det betydde dödsfall i familjen.

Om en bonde beredde ett antal fåror för sådd och glömde bort att så i någon fåra, tydde det på att han berett sin egen grav. I det här fallet kunde han häva dödsförebudet, om han upptäckte misstaget. Då skulle han skyndsamt så i fåran med sädeskorn och kratta riktigt omsorgsfullt.

Egentligen tolkades allt som var ovanligt som illavarslande. Så skulle till exempel ovanligt kloka eller ovanligt vackra barn dö tidigt. "Den gudarna älskar dör ung" var en tro som gällde. Det var bäst att vara medelmåttig.

Himlafenomen hörde självklart till varsel, liksom också egendomligheter i naturens ordning. När gran och tall barrade ovanligt mycket – som de faktiskt gör med jämna mellanrum – varslades "stor död", förmodligen i form av svält på grund av missväxtår, vilket var återkommande problem, eller av farsoter, som ju härjade oundvikligen även de.

Jul och nyår var tider som var speciellt lämpade för att ta tydor på. Vad som hände under julen hade "betydelse". Storm på julnatten kunde tyda på kommande olyckor. Om ett ljus plötsligt slocknade under julottan, skulle prästen dö året därpå.

Runt nyår var tron på tydor extra stor. Man iakttog "det första" som inträffade på året och tolkade sitt öde. Man ställde frågor om det kommande året, liksom familjen Eriksson gör i läsebokens sista kapitel, med att stöpa tenn eller bly. Formen på metallklumpen visade framtiden, men man fick ta fantasin till hjälp.

## Varsel och tecken kring dödsfall

Kring ett dödsfall fanns det alltid fullt med tecken att ta till sig och tyda. Uttrycket "en olycka kommer sällan ensam" gällde. *Tre olyckor* skulle hända "innan det var klart". Liknande uttryck finns också i andra europeiska länder.

Kring själva begravningen fanns mycket att iaktta. Ett barn fick inte krypa under kistan, där den stod på två bockar. Då kunde det sluta växa eller börja se i syne. Bockarna kunde i sin tur varsla. De måste slås omkull så fort som kistan var bortlyft, annars stod de redo för nästa lik.

Vid färden till kyrkan fanns det gott om varsel tillfällen. Den man mötte först på vägen blev den som drabbades av sorg härnäst. Om någon kom på efterkälken i sorgetåget, eller om någon hade glömt något och gick tillbaka hem – det var dåliga varsel för vederbörande. Det var också viktigt att inte stanna precis utanför någons gård, när man rastade eller bytte bärare. Då kunde den gården drabbas av döden inom kort.

## Seder vid dödsfall

Vid dödsfall i gården hade man en rad föreskrifter att följa. Först av allt hängde man vita lakan för fönstren som tecken på det inträffade. Sedan skickade man bud om dödsfallet till kyrkan, så att man kunde få själaringning utförd så snart som möjligt.

Det var mycket viktigt för den dödas själ att bli beledsagad av klockringning på väg upp mot himlen. För en vuxen betydande person skulle det ringas en timme. För småbarn ringde man bara en kort stund. Under pest- och koleraepidemier ringde klockorna i städerna själaringning både dag och natt.

Efter ett visst antal timmar skulle liket tvättas och klädas för kistan. Det var oftast någon speciell person i grannskapet som brukade sköta sådant. Hade man plats inomhus, ställde man i ordning ett rum för kistan, annars ordnade man likrum i ett uthus. Det var vanligt, som hos gammelfarmor Eriksson, att den döda hade ordnat sin likklädsel i förväg, kanske visat upp den för grannar och vänner på besök.

I likrummet hängde man tyg framför speglar och tavlor. Man kanske ordnade med blommor och ljus. Allt måste ske dämpat och lågmält.

När den döda låg klar i sin kista, kom grannar och bekanta för att ta farväl. De kunde komma flera gånger under tiden som kistan stod där. Man pratade med liket, klappade det på handen eller på kinden. Det var mycket viktigt att man tog i den döde för att säga adjö. Också barnen måste vara med.

Långt tillbaka höll man likvaka natten före begravningen. Man gjorde den döde sällskap för att skydda honom eller henne för onda makter. Man ställde till en fest, och liket fick smaka både kakor och vin.

På en del håll fanns magiska föreställningar, t.ex. att den dödas vänstra hand var helande (inte den högra!). Om man med likets hand vidrörde ett ställe där man hade värk, det må ha varit knä, mage eller en tand, skulle värken försvinna. Det var viktigt att komma så snart som möjligt efter dödsfallet, då var den magiska kraften som störst. Det sägs att detta förfarande förekommit ända in på 1900-talet.

## På väg mot kyrkan och begravningen

På begravningsdagens morgon samlades gästerna tidigt och bjöds på en stadig frukost. För det mesta hade gästerna med sig *förning*, dvs.

någon maträtt från eget kök, att överlämna till sorgehuset.

Liket skulle sjungas och läsas ut. Man skulle sedan se till att det bars ut med fötterna först, annars kunde den döde gå igen. Husbonden skulle se till att ytterdörren stängdes ordentligt efter kistan.

Utanför sorgehuset hade man kanske ställt upp granar eller enbuskar med brutna toppar, som sorgligt böjdes nedåt. Gårdsplanen var vanligen risad på den väg som kistan skulle passera.

Sedan gammalt ansågs att kistan måste bäras hela vägen till kyrkan. Som exempel ur historien kan nämnas hur det var efter Gustav Vasas död i Stockholm 1560. Då bars hans kista hela vägen till Uppsala domkyrka. Liktåget övernattade två gånger på vägen, som var 7–8 nutida mil lång.

Bruket att bära kistan hela vägen till kyrkan var kvar länge. Det brukade vara åtta bärare, som turades om att gå med kistan. Den fick inte ställas ned och få kontakt med marken, ty det ansågs riskabelt av någon orsak.

I allmänhet försökte man undvika att möta ett liktåg, men de som gjorde det stannade vid vägen, män bugade och kvinnor neg.

På många håll började man använda likvagnar på 1800-talet. Även med vagnar gick liktåget mycket långsamt framåt.

## Begravningskalaset

"En hederlig begravning" betydde att man visade den döde största möjliga heder genom att kosta på begravningskalaset allt vad man förmodade. En begravning "i stillhet", som ofta förekommer numera, skulle ha betytt att den döde av någon anledning inte borde hedras. Det var inte ovanligt att begravningar varade i tre dagar.

När gästerna kom tillbaka till sorgehuset efter kyrkan, tog man bort lakanen för fönstren, och nu fick man tala högt igen. Det blev riklig förplägnad av mat och dryck, mer än vid bröllop sägs det. Man åt stora smörgåsbord, sallader, fisk- och köttträtter och fruktsoppa. Efter maten serverades kanske vin och tårta, prydd med kors och den dödes namn på grädden, och med svarta katrinplommon eller svarta vinbär som garnering.

Och det dracks åtskilligt. En äldre kvinna berättade att hon tyckte det var otäckt med begravningar, bara för att det dracks så mycket. I början av 1800-talet var det så utbrett med drickandet under själva begravningståget, att kyrkan måste utfärda förbud mot spritdrickande under pågående begravning. Gästerna tog igen det under kalaset i stället.

Inte sällan avslutades en begravning med dans. När gästerna tog farväl, skulle de ha förning med sig hem också.

Litteratur  
Bondeson: Seder och bruk vid livets slut;  
Wallenstein-Jaeger: Mat till vardags och fest när seklet var ungt;  
BBL.

## Att arbeta med

- Känner du till någon "tyda", dvs. om man gör "si eller så" kommer det att hända en olycka eller rent av dödsfall? Berätta om det.
- Har du varit på någon begravning? Berätta vad du minns av den.
- I många andra länder visar man den döda i kistan, och släkt och vänner får ta avsked av honom eller henne, precis som man gjorde förr i Sverige. Har du varit med om något sådant? Berätta om det.

## Ord att samtala om

sidan 152  
höskullen  
nykärnat smör  
utomhusarbetena  
ölbryggningen

sidan 153  
humle  
humleblommor  
trolldom  
bister rynka

sidan 154  
kitteln  
sipprar  
malt  
vätskan  
glufsat  
bökat  
inhägnaden

sidan 155  
nyväsad  
lagårdsbacken

sidan 156  
slaktbänken  
gno bort – skrapa bort  
hänger upp  
styckas  
korvskinn  
bunken  
korvsmet  
stoppa korven

sidan 157  
stöpa  
fårtalg  
tvinna  
vekarna  
grenljus

sidan 158  
oknytt  
lussekäringen

sidan 159  
degtråget  
surdeg  
upptäckter  
uppfinningar

sidan 161  
kalkfärg  
kalkar spiskupan  
vitmossa

sidan 162  
stop  
avlusas  
fårskinnsfällan

## Helgförberedelser sidorna 152–163

### Resumé

Familjen går i kyrkan första advent. Efter den söndagen börjar julförberedelserna. Årets arbete är slutfört. Ladorna är fyllda. På Anna-dagen börjar ölbryggningen. Elna är något av en expert. Hon har odlat humle och sparat de kottlika blom-morna. Allt ska ske "på ett särskilt sätt" vid bryggningen. Hon får bl.a. inte se glad ut. När man kokat upp vatten med humle i, ska man hälla i jästen och alla ska stå runt karet och hurra.

När ölet är bryggt blir det slakt. Tora gillar inte att de ska slakta Nassegrisen, och håller sig inne hos mor. Mor som väntar barn får inte vara nära slakten, det kan vara skadligt för barnet, tror man.

Allt på grisen tas till vara. Det är ett drygt arbete. Hulda har kommit för att hjälpa till.

Därpå stöper man ljus. Under det arbetet måste man vara glad, annars misslyckas ljusen.

Luciadagen närmar sig, men luciafirande är en ny sed här i trakten. Tora är lucia med ljus i håret. Tora och Elna går på morgonen in till mor och far, som blir överraskade och glada. Hulda däremot blir mest förskräckt över sådana nymodighe-ter.

Efter luciadagen sätter de i gång med det stora julbaket. Sedan är det dags för rengöring, golven skuras, spiskupan kalkas, kopparen putsas.

Hulda får en korg med god julmat och går hem till sig. Till sist är det familjen själv som ska rengöras. Avlusning sker och bad ställs i ordning i bryggghuset. Far badar först. När alla badat och har kommit in i huset får de nya, rena kläder, som mor gjort i ordning. Alla blir glada och nöjda utom Edvard, som tycker att nya kläder är obehagliga.

## Lucia

### Bildstudium: Lucia

När Lucia firades på Skansen 1899 var Kings Kerstin Olsdotter lucia. På bilden ser vi henne utanför Oktorpsgården, som är flyttad till Skansen från södra Halland. Vi valde den här bilden därför att den står vår tids lucia närmre än andra gamla luciafoton som vi sett. Bortsett från ölskålen och knuten på det röda skärpet, skulle Kerstin kunna tänkas komma oss till mötes i dag, 100 år senare.

### Om Lucia

Namnet Lucia har med latinets *lux*, *lucis* = "ljus" att göra. Så förknippas Lucia med ljus även i Norden. Ursprungligen var Sankta Lucia Syracusas skyddshelgon, som led martyrdöden år 304. Enligt legenden skulle hon brännas på bål men lågorna skadade henne inte. Då dödades hon med svärd. En annan legend berättar att en hednisk yngling förälskat sig i hennes vackra ögon. Hon rev då ut dem – och ynglingen blev kristen! Då fick hon ännu vackrare ögon av Gud. På grund av detta åkallas Lucia vid ögonsjukdomar.

Luciadagen fanns kvar sedan medeltiden i vår kalender. I den mörkaste tiden på året kom Lucia att bli en ljusets högtid för nordborna.

### Luciaseden

Ifrån västra Sverige har övriga landet fått seden med den vitklädda flickan "Lussibrud" med ljus i håret. Man säger att hon först förekom på de stora herrgårdarna. Forskarna anser att man där i sin tur hade fått seden ifrån Tyskland, där man i luthersk tid har haft seden med *Christ-kindlein*, som brukade vara "en vitklädd flicka med brinnande ljus i en krans på huvudet".

I västsverige tyckte man att "ljusbärrerskan" passade bra ihop med Luciadagen, inte minst språkligt: i Västergötland säger man dialektalt "lusa" i stället för "lysa". Så det passade bra – Luciadagen firades med en "lusande" flicka.

Även om inte alla landsdelar hade en luciabrud, fanns det i de flesta av våra landskap någon form av firande under Lucianatten, det kunde vara lusseupptåg av olika slag.

När de gamla visorna kallar lucianatten "årets mörkaste natt" så stämde det fram till år 1753, då man gick över till den nya ordningen dvs. den *gregorianska kalendern*, då almanackans dagar kom att förskjutas. Lucianatten inföll enligt den gamla ordningen på årets mörkaste natt – mellan den 22 och 23 december.

### Lucia de senaste 100 åren

Skansens Lucia har säkert bidragit till att göra seden mera känd sedan man började luciafirandet på 1890-talet. Man skrev 1893 om "*Lucia en fager qvinna i hvit dräkt med rött florsgehäng öfver bröstet och på hufvudet en krona med sex brinnande ljus*".

På Skansen började Lucia uppträda den 13 december, fortsatte över julen och en bra bit över nyår.

Egentligen blev luciaseden populär på allvar hos oss när Stockholms Dagblad utlyste den första luciatävlingen 1927. Andra tidningar följde efter och i föreningslivet och sedan i skolorna var seden snabbt grundmurad, och vi vet alla hur allmän den är.

## Stjärngossarna

Unga pojkar som gick sjungande från gård till gård under jultiden – det var en sed som fanns i praktiskt taget alla svenska landskap. Det skedde dels på Staffansdagen 26 december som är annandag jul, dels på trettondagen 6 januari, Heliga Tre Konungars dag. På Skansen tycks de ha gått dagligen från Luciadagen till den 20 januari om man

### Ord att samtala om

traditioner  
luciafirandet  
stjärngossar

läser gamla affischer från sekelskiftet och framåt.

Stjärngossarna uppträder "*i vita fotsida dräkter med höga toppiga pappersmössor*".

Enligt von Sydow är stjärngossarna "*en rest av medeltida mysteriospel om de tre vise männen, vilket hållits vid liv av latinskolans djäknar och väsentligen tillhört städerna*".

Djäknarna eller *skolepiltarna* hade också rätt att gå omkring i socknarna för att tigga ihop mat och pengar till sina studier: "*Vandrande scholares efter gåvor gå, evigheten spares varje skärv de få...*" börjar deras kända sång.

Stjärngossarna "*med den ljusa stjärnan*" kan också vara en sammanblandning av annandagens staffansjungning och julbocksupptågen (skämtsamma upptåg där en var utklädd till julbock, jfr Nikolaus sidan 78) säger en annan forskare.

Staffansgång eller "Staffansskede" innebar kapplöpning till häst, ibland på isen, ibland skulle man hinna först till en helig källa e.d. Det kunde också vara så att pojkarna red omkring i byn med bloss eller stjärna, sjöng Staffansvisan och bjöds på mat och dryck i gårdarna.

På en del håll urartade seden till fylleri och slagsmål, så att flera sockenstämmor förbjöd staffansupptågen på 1700-talet.

Litteratur  
Sv. U.: "Lucia", "stjärngossar", "staffansjungning".



## Julen

*Bild 1:* Bilden ur Rohdes läsebok från 1895 är tecknad av *Jenny Nyström*. En liten bordsgran ser man ofta på bilder från den här tiden.

*Bild 2. Ljusstöpning.* En bild ur Nordiska Museets arkiv som visar den teknik som är vanlig när ljusen stöps hemma.

### Att arbeta med

Olika ord för högtiden *jul* nämns nedan.

Där det finns olika nationaliteter i klassen, kan man jämföra olika ord för *jul*.

- Vet du vad ordet *jul* betyder i ditt språk från början?
- Berätta om olika julseder i ditt land. Jämför dem med svenska julseder.

### Om julen

Ordet "*jul*" är av fornnordiskt, alltså hedniskt, ursprung, men man tvisar om den ursprungliga betydelsen. På engelska finns "*yule*", och till jul lade man en "*yule-log*", en julstock, i brasan så att den skulle räcka länge.

Finska *joulu* är av nordiskt ursprung. *Christmas*, det engelska ordet för jul anknyter till Kristusmässan. Tyska *Weihnachten* syftar på den heliga natten. De latinska språken har också kristna julnamn, franska *Noël*, spanska *Navidad* och italienska *Natale* betyder alla "födelse".

*"Om hednisk jul vet man föga mer, än att den firats för gott år och att en viktig beståndsdel var julölet, varmed man drack gudarnas minne, vilket överflyttades till kristen jul, i det att man länge drack liknande minnes-skålar till Kristus, Maria och andra helgon."* (von Sydow i Sv.U.)

### Julöl

Om julölet kan nämnas att man hällde det på vårdträden, på frukt-träd och på gårdens åkrar för att man skulle få bättre skörd. I och

med den kunskapen kan man bättre förstå varför det var så fullt av magi och trolldom, när Elna kokade ölbrygden. Där fanns fortfarande mystiska föreställningar om julölets kraft.

### 6 januari och 25 december

Till en början var julen, Kristusmässan, förlagd till den 6 januari. En del länder, t.ex. de grekisk-ortodoxa, firar fortfarande jul detta datum, och barnen får sina julgåvor då.

I Rom förlades julen på 300-talet till den 25 december, antagligen för att dagen skulle stämma med en tidigare högtid där. I den romersk-katolska världen har man som bekant detta datum för juldagen.

### "De dödas jul"

Det fanns olika föreställningar om att de anhöriga som dött kom tillbaka till sitt hem under julnatten. På en del håll skulle julbordet stå dukat, julljus och julbrasa vara tända under hela julnatten. Sängarna skulle stå redo, fint bäddade, medan

familjen sov i julhalmen på golvet.

"De döda tänktes också ha sin särskilda julnattsgudstjänst i kyrkan." Och den föreställningen hade tydligen Hulda, som får Edvard att rysa litet under julottan.

### Om julgranens historia

Sedan länge tillbaka hade man till julen i många trakter ställt upp *jul-ruskor*, *julstänger* eller *julkors*. De bestod för det mesta av höga, smala granar, som var avkvistade nertill. Julstängerna ställdes upp framför bostadshusen till skydd för onda makter.

Den julgran som vi är vana att se, den klädda och ljusförsedda, nämns i litteraturen på 1660-talet i västra Tyskland. Snart fanns den också på svenska herrgårdar, den första nämnda är från 1741. Men inte förrän i slutet av 1800-talet blev julgranen allmänt känd och använd. Bruket anses ha förts in genom tyska och senare svenska jultidningar. Från Tyskland fick vi också en mängd julgransprydnader vid den här tiden.

## Bildstudium: Omslaget på Julklockan 1898

På *Jenny Nyströms* omslag till *Julklockan* ser vi två typiska sekelskiftestomtar, som ser till att ringa in julen med julklockan. Vi kan också tänka oss julstämningen när familjen Eriksson for från kyrkan efter julottan.

Folkskolans Vän var de kristna lärarnas egen tidning, som till jul gavs ut för barn i form av *Julklockan*. Tidningen kom ut inte mindre än 35 jular, nämligen 1897 till och med 1932. Läs mer om jultidningar nedan.



"Tomten" som avhandlades på sidan 33 i sammanhanget Sägengestalter återkommer så småningom i detta avsnitt - men eftersom detta ska handla om jultomten måste vi börja med en annan gestalt, nämligen helgonet S:t Nicolaus.

## Den helige Nikolaus

Nicolaus var enligt traditionen biskop i Myra i Mindre Asien på 300-talet. Man vet inte så många historiska fakta om honom, men han tillskrevs åtskilliga underverk och blev ett av de mest folkkära helgonen. Han kom att bli Rysslands nationalhelgon.

Av någon anledning kom Nicolauskulten till Frankrike på 1100-talet med normanderna i Normandie. S:t Nicolaus blev skolornas skyddspatron och hans dag, den 6 december, började firas i skolorna.

Den 6 december firas fortfarande på kontinenten, i Holland, Tyskland osv. då Nikolaus eller Sinte Klaas kommer med gåvor till barnen.

## Nikolausupptåg

Nicolausdagen firades med upptåg, och med i tåget fanns en bock, som senare blev *julbocken*. Nicolaus själv

delade ut gåvor till barnen. Han var förebilden för vår jultomte, liksom han är engelska och amerikanska barns Santa Claus - eller bara "Santa".

Hur var det med julbocken? Man anser att det var så att Nicolaus själv inte fick följa med i julseden för protestanterna, som protesterade mot helgon och helgonkult. Men *julbocken* i Nicolausupptåget fick komma med och dela ut gåvor. Ända till slutet av 1800-talet var det i svenska hem en person utklädd till julbock som delade ut julklappar.

(Jämför t.ex. *Petter och Lottas jul*, och i julvisan "*Raska fötter*": *Vem står där i pappas rock? / Jo, det är vår julebock. / Han har säkert klappar.*)

## "Nisse"

Språkhistoriskt måste rimligtvis det svenska, norska och danska "nisse" (i goa-nisse, tomténisse osv.) ha med namnet Nikolaus att göra. I Elias Wesséns etymologiska ordbok *Våra ord* står det:

*"nisse: med bet. 'tomte' även i da. och no., känt från 1500-talet; s.k. 'kortform' till Nils; av lat. Nicola'us; troligen från början den 'jultomte' som på S:t Nikolaus' dag (6 dec.) utdelade gåvor bland barnen."*

## Nicolaus och tomten på tomten

Professor von Sydow skriver i Svensk Uppslagsbok om vår jultomte:

*"Jultomten, som har samma roll" (som Nicolaus som delar ut gåvor), "har först på 1800-talet införts, på grund av att man uppfattat engelska bilder av den vitskägige Nicolaus som en tomte, och han har sålunda ursprungligen intet att göra med folktrons tomte, som dock har det sambandet med jul att man då plägar sätta ut mat till honom såsom gårdens beskyddare."*

Där hittar vi honom, den svenska tomten, som Rydberg beskrev och som svenska barn får bekanta sig med varje jul när det deklameras "Tomten" av Viktor Rydberg. Att det var den tomten, som Jenny Nyström inspirerades av när hon började sin konstnärsbana som den svenska tomtens främsta skildrare, har vi berättat i läseboken. Han fick den engelske Nicolaus röda luva, och började senare dela ut gåvor till barnen, och blev genom Jenny Nyström den ursvenske jultomten.

Det hindrar inte att Harald Wibergs teckningar till Rydbergs dikt för en del av oss känns överensstämma mer med vår föreställning om den sägenomspunna tomten.

Litteratur  
Sv. U.: "jul" och "Nicolaus", artiklar av  
C.W. v. Sydow

## Jultidningar

"I hundra år har jultidningen med sina färggranna bilduppslag hört till de mest spridda jultraditionerna i vårt land." Så inleder Lars Furuland 1980 en artikel som benämns "Jultidningen – en sekelgammal tradition".

### Jultidningens "guldålder"

På 1880-talet började en märklig period för jultidningar, riktade till barn. "Läget" var gynnsamt på många sätt och åren kring sekelskiftet blev en "gyllene ålder" för flera parter, för tryckerier, förlag och upphovsmän och -kvinnor. Och Sveriges barn var redo att ta emot *fritidsläsning*. Intrasset var enormt och priserna hölls nere i nivå med vad en fabriksarbetarfamilj klarade av att betala. Trycktekniken var på frammarsch. Man kunde nu få fram flerfärgstryck i massupplagor. I och med de ökade inkomsterna för tidningarna kunde tryckerierna investera i nyare maskiner allteftersom, och de frågade i sin tur efter mer arbeten att utföra.

Antalet jultidningar var stort. Det anses att *Julqvällen*, som kom ut 1881, var den första, som kom ut regelbundet och den höll till 1956. *Snöflingan*, *Julklockan*, *Julklappen*, *Julrosor* var namnen på några andra jultidningar. *Julboken* och *Julstämning*, som båda började ges ut 1907, kom fortfarande ut som jultidningar på 1990-talet.

*Tummeliten* var tänkt för de yngsta och kostade bara 10 öre. Den trycktes tillsammans med *Jultomten*, som var den allra mest spridda jultidningen.

### Jultomten gav grunden till Saga

Jultomten nådde 1895 den otroliga upplagan av 200 000 exemplar. På grund av sina goda inkomster av jultidningarna kunde Jultomten, utgiven av Svensk Läraretidnings förlag, bidra till den första utgivningen av Barnbiblioteket Saga 1899.

Litteratur  
Furuland: Jultidningen - en sekelgammal tradition;  
Linder: Våra barns fria läsning;  
von Zweigbergk: Barnboken i Sverige 1750–1950.

## Författare och konstnärer medarbetade

"Den svenska barnlitteraturen blommade upp kring sekelskiftet", skriver Lars Furuland. I jultidningar för barn publicerades verk både av etablerade sagoförfattare och författare som tidigare skrivit enbart för vuxna.

Helena Nyblom, Hugo Gyllander, Jeanna Oterdahl, Fridtjuv Berg och Zachris Topelius hade förut skrivit för barn. Men nu kom *Selma Lagerlöf*, *Verner von Heidenstam* och *Gustaf Fröding* med bidrag. *Axel Wallengren (Falstaff Fakir)* skrev *Sagan om Pomperipossa* – med illustrationer av *Albert Engström*.

Andra kända bildkonstnärer nådde också ut till den stora allmänheten genom jultidningarna, som hade många färgillustrationer och även konstbilagor. *Carl Larsson*, *Elsa Beskow*, *Ottilia Adelborg*, *Jenny Nyström*, *Louis Moe*, *John Bauer* och *Karl Aspelin* var några av de mest kända medarbetarna.

## Julvisor

Också barnvisan hade en guldålder i Sverige vid den här tiden, inte minst beroende på vår första och kanske största barnvisekompositör *Alice Tegnér*. Nya barnvisor publicerades ofta i jultidningarna.

### Tomtarnas julnatt – "Midnatt råder"

fanns i Jultomten 1898. Signaturen *Tippu Tipp* tillhör *Alfred Smedberg*, som blev en flitig medarbetare i Sagabiblioteket. *Vilhelm Sefve* skrev melodin.

### Nu tändas tusen juleljus

med text och musik av *Emmy Köhler* (1858–1925) är numera psalm 116 i Svenska psalmboken. Där kan man läsa att Emmy var "lärare, författare och kompositör av barnvisor". *Nu tändas tusen juleljus* skrevs 1898, och den har tålt att sjungas mer än hundra jular! Emmy Köhler och Alice Tegnér gjorde också visor tillsammans.

## Gläns över sjö och strand

har nummer 134 i psalmboken och hör också till de mest älskade av julsångerna. Den heter egentligen *Betlehems stjärna*, och var en dikt som *Viktor Rydberg* (1828–1895) skrev för skådespelet *Vapensmeden* 1891. *Alice Tegnér* tonsatte den 1893. Den finns med i andra häftet av *Sjung med oss mamma*. Viktor var professor och ledamot av Svenska Akademien. Det här är den enda av hans dikter som blivit psalm. Men vi känner igen hans namn från en annan juldikt, som också alltid får utrymme på julen, nämligen dikten *Tomten* (se sidan 188 i läseboken).

### Alice Tegnér (1864–1943)

I detta sammanhang bör *Alice Tegnér* få några ord till äminnelse. Här har nämnts sångsamlingen *Sjung med oss mamma!* Den kom ut i nio häften med början 1892.

Följande Alice Tegnér-visor ur *Sjung med oss mamma!* är drygt 100 år gamla:

I det första häftet 1892 finns bland andra "*Bä, bä hvita lam*", *Dansa min docka*, *Ekorren satt i gränen*, *Ro ro barnet* och *Borgmästar Munthe*.

I det andra häftet finns *Rida ranka*, *Katten och svansen*, *Vart ska du gå?* samt *Betlehems stjärna* (av Rydberg).

I det tredje häftet finns *Sockerbagaren*, *Mors lilla Olle* (efter W. v. Braun), *Blåsippor* (Anna Maria Roos) och *Videvisan* (Zachris Topelius).

Många av Alice Tegnér's visor är gamla ramsor som hon satt melodi till eller arrangerat. Ibland skrev hon egen text, men hon skrev oftare musik till andras texter.

Vi som själva sjungit visorna som små och som mammor eller lärare för våra barn kan tänka oss att de här visorna kom in som en frisk fläkt i 1800-talets barnlitteratur.

Om Alice Tegnér's visor skriver den ofta mycket kritiska Gurli Linder i *Våra barns fria läsning*:

"Hennes första samling *Sjung med oss mamma!*.....var en fullständig uppenbarelse för dem som voro nog lyckliga att vara unga mödrar när denna samling kom ut..."

### Resumé

På julaftons morgon har far tänt en stor brasa och mor har klätt en liten julgran. Efter frukosten är det djurens tur, de ska ha extra tilldelning på julafton. Far går omkring till dem och önskar dem en god jul. Småfåglarna får en havrekärve.

I köket doppar sedan familjen bröd i grytan. Den stora julmåltiden med alla rätterna dukar mor fram i finrummet på eftermiddagen. Alla får äta så mycket de vill, och efter det bär mor in det stora grötfatet, som alla äter ur från var sitt håll vid bordet. De måste också rimma till julgröten.

Efter måltiden får barnen var sin liten present. Tora får en bok och blir så lycklig för den. Far läser julevangeliet.

Tidigt nästa morgon far de till julottan i kyrkan med släde. Inne i kyrkan undrar Edvard över "de dödas julnatt" som Hulda berättat om.

Mellan jul och nyår köper far en almanacka som det står år 1900 på.

På nyårsaftonens kväll samlas familjen och stöper tenn för att se vad formen spår om nästa år. Edwards klump ser ut som ett par glasögon.

Far tycker inte att de ska vaka in det nya året. Men det får han lov att göra. Senare på kvällen hör Tora, som höll på att somna, hur mor ropar på far. Hon har värkar och han måste fara efter barnmorskan Signe. Efter ett tag hör Tora ett starkt litet skrik. Barnet är fött. Det blev en duktig pojke, född fem minuter in på det nya århundradet. Tora får hålla sin lillebror i famnen en liten stund innan Signe lindar honom i lindor, så som man gjorde med spädbarn för 100 år sedan.

### Att arbeta med

- Vilket födelsenummer skulle den lille pojken få?
- Hitta på ett bra namn åt honom - gärna ett som passar i dag också.
- Har du varit med om att stöpa tenn på nyårsnatten? Berätta om det.

### Ord att samtala om

sidan 168  
prydd  
ängshö  
kärve

sidan 169  
skinkspad  
enbärssdricka  
brådska  
proppmätta

sidan 170  
vecklar upp  
beställa  
pärmar  
julevangeliet  
Jesu födelse

sidan 171  
nedkrupen  
fällarna  
bjällrorna  
gnistor  
döingarna  
julotta  
almanacka

sidan 172  
stöper tenn  
skopa  
tennklump  
tyda

sidan 173  
stampar av sig  
uppfatta  
slumrar till  
knyte  
lättad

sidan 174  
stadig blick  
krumma  
den nya tiden

### Faktasidorna 176–177

## Nyårsfirandet 1899–1900

### Hur var vädret den 31 januari 1899?

Nyårsaftonen 1899 var en gråmulen, vindstilla dag i Stockholm. Det var inte så kallt, medeltemperaturen var +2,7 grader. Under dagen föll snöblandat regn eller duggregn, som på kvällen uppmättes till 4,7 mm. Luftfuktigheten var ganska hög, 96 procent. Man kan tänka sig att det var ganska blött att åka pulka och köra med eskimåhundar på Skansen.

Källa: SMHI i Norrköping gav upplysningen om hur vädret var i stockholms-trakten den här dagen.

## faktasidorna 176–177

### Ord att samtala om

bistra  
själaringning  
(rings när någon dött)  
skälvande  
lögnens makt  
famla  
seklens sjukhet  
(*krank= sjuk; "det sjuka, det dåliga under århundradet"*)  
den tusenåra fredens rike

### Ord att samtala om

rytmiska koraler  
ett för tiden nytt sätt att sjunga  
psalmer med rytmisk betoning  
av texten.  
"De tre vise männens tillbedjan":  
ett litet teaterspel med de tre  
vise männen, den heliga  
familjen och några andra  
personager.  
illumination  
vårdkasar  
strängaspel  
troligen folkmusik spelad på  
fiol och nyckelharpa.  
musikestraden  
fanfarer  
bål  
fyrdubbel svensk lösen  
(enkel lösen = två skott ur  
salutkanon. Dubbel är vanligen  
fyra. Fyrdubbel kan då bli  
sexton kanonskott.)

Litteratur  
Arnö-Berg: Jul på Skansen;  
Boken om Skansen.

## Nyårsklockan

Den dikt som läses vid varje nyår på Skansen är skriven av engelsmannen *Alfred Tennyson* (1809–1892). Han var välkänd och hyllad i sitt hemland under den victorianska tiden. Här i Sverige är han känd för ett verk, dikten *Nyårsklockan*, som skrevs 1850. Den översattes till svenska av den unge författaren och journalisten *Edvard Fredin* (1857–1889).

Att just den dikten blev en av Sveriges mest kända berodde på den uppläsning som gjordes varje nyår av skådespelaren *Anders de Wahl* (1869–1956). Han hade deklamerat *Nyårsklockan* från Renberget på Skansen redan före sekelskiftet.

Anders de Wahl hade en mäktig, klangfull och melodisk stämma, oförglömlig för dem som hört honom. När han läste *Nyårsklockan* i radio från och med nyåret 1928, blev dikten känd och uppskattad av hela svenska folket och hans uppläsning blev en kär tradition.

Anders de Wahl läste dikten vid nyårsfirandet i över 40 år. Efter hans bortgång har alltid någon av våra mest berömda skådespelare fått läsa den från Skansen.

Numera sänds nyårsfirandet från Skansen i tv, men det är fortfarande Tennysons och Fredins *Nyårsklockan* som gäller, efter mer än hundra år!

### Alla kyrkklockor ringde

Vi kan se av Skansens program att året – seklet – ringdes ut klockan 11.30. Då var det klockorna i Håsjö-stapeln som ringde (Håsjö ligger i Jämtland, stapeln är uppförd efter modell från Håsjö).

Den 3 december 1899 hade Oskar II invigt klockorna i Hällestads-stapeln (flyttad från Hällestad i Östergötland). Det är därför de kallas Oskar II:s klockor i programmet. Det var de som ringde in det nya seklet klockan 12.

Efter allt klockringande på Skansen fortsatte alla Stockholms kyrkklockor. Man kan tänka sig att några ångbåtar tutade i hamnarna. Men

inget motorbuller fanns som störde klockklängen. Den fick ljuda ut över staden, ut över vattnet. De som var där kunde berätta att det var mycket vackert och gripande. Numera finns knappast någon levande som kan berätta om det, men det har skrivits ner i minnen.

Klockringning vid nyår hade inte varit vanligt hittills. Med anledning av det nya seklets intåg hade myndigheterna anbefallt klockringning i landets alla kyrkor. Vi vet inte om folket på Björklunda kunde höra sin sockenkyrka ringa i kyrkbyn. Det förtäljer inte historien. Men de hade ju annat att tänka på vid den här tiden.

### Att arbeta med

- Studera programmet till Skansens nyårsfest!  
Vad skulle du vilja gå på för evenemang?  
Hur ser tidsangivelserna ut och vad skiljer dem från vårt sätt i dag att uttrycka tid?
- Om du träffade någon som var med vid sekelskiftet 1900, hur gammal skulle han eller hon vara i dag?



## Några texter ur läseböcker vid sekelskiftet

### Soppan

Johan Mathias Ambrosius (född 1843) började ge ut sin *Läsebok för småskolan* 1885-86. Den kom ut i många upplagor, den senaste är tryckt 1914. I del 2 finns detta stycke, som tillskrivs "Chr. Schmid". Det är ett bland många **sedelärande stycken**, som man hittar i tidens läseböcker.

Här finns både barnets plikt att arbeta och plikt att vara nöjd med sin lott, inte minst med den påvra diet som många var hänvisade till.

### Tuppen och räven

Bengt Carl Rohde (1834-1897) har författat ett stort antal mycket använda ABC-böcker (se sidan 16 om Modersmålet). Det humoristiska stycket om hur tuppen lurade räven står i *Första läsåret ABC- och läsebok* (1895) och får representera genren **djursagor**, som flitigt används i sekelskiftets läseböcker.

Vem som är upphovsman till denna saga är osäkert, men kanske man får tro att den skämtsamma tonen i dialogen är Rohdes egen?

### Djursagor

I djursagorna framställs djuren tänkande och talande som människor. Ofta diktas om djurens utseende – t.ex. björnens korta svans – eller om djurens inbördes förhållande.

Djursagor är vanliga i alla kulturer, ofta i muntlig tradition. De har förekommit i årtusenden. Redan 2 000 år före Kristus hade t.ex. *sumererna* en djurdiktning, som anses ha förts vidare både österut (till Indien) och västerut, till de europeiska kulturerna. På *egyptiska* gravmålningar kan man få se djur som uppträder som människor. I Afrika finns en djurfabeldiktning med mycket långa och händelserika sagor. Bland indianer i Alaska har folklorister kartlagt berättandet av djursagor.

### Aisopos och La Fontaine

Många av våra djursagor – eller **fabler**, som man ofta säger – räknas som härstammande från den grekiske fabeldiktaren *Aisopos*, som levde på 500-talet före Kristus. Aisopos' fabler är korta sagor, där för det mesta djur, men också växter, naturkrafter och t.o.m. människor uppträder och i ord och handling uttrycker mänskliga livsvisdomar.

Genom sekler har Aisopos' fabler använts i Västerlandet i pedagogiskt och moraliserande syfte. Det finns en rad bearbetningar att hitta på biblioteket.

*Jean de La Fontaine* (1621–1695) levde på Ludvig XIV:s tid och blev känd för sina versifierade versioner av klassiska fabler, som också finns i flera nutida utgåvor.

sidan 178

sidan 179

### Djursagan i vår tid

Om vi gör ett raskt hopp till vår egen tid, finner vi att djursagor fortfarande är gångbara. *Nalle Puh* och hans vänner har fötts under 1900-talet, närmare bestämt i England 1926 av *A. A. Milne* (1882–1956). Den svenske *Bamse* av *Rune Andreasson* har stor svensk publik, likaså *Gösta Knutssons Pelle Svanslös* och *Tomas Funcks Kalle Stropp*.

Störst i genren under 1900-talet måste *Walt Disney* anses vara. Många har nedvärderat Disneys tecknade djurfilmer, men man kan inte blunda för vad de betytt för vår tids barn.

Litteratur  
BBL;  
Sv.U.



## sidan 180

### Sotargossens ABC-bok

I Rohdes läsebok får sotargossen ett eget läsestycke. Sotarpojarna kanske var de allra mest utsatta av barnarbetare, utstötta ur samhällets gemenskap och för det mesta dömda till analfabetism, genom att deras yrke - från åtta års ålder! - hindrade dem att gå i skolan.

## sidorna 180–181

### Gåtor och ordspråk

Gamla gåtor, ordspråk och talesätt, som levt i muntlig tradition i det gamla samhället, var man mån om att bevara åt barnen. De var tänkvärda och bra att lära sig att läsa. I *Läsebok för folkskolan* och i andra, mindre läseböcker, förekommer gåtor och ordspråk med jämna mellanrum.

### Att arbeta med

Om eleverna får intresse för dessa två genrer, finns rika möjligheter till både gemensamt klassarbete och enskilt arbete.

- Samla gåtor. Gör en gåtbok tillsammans.
- Samla ordspråk. Intervjua dem därhemma, grannar, gärna äldre personer om vilka ordspråk de kommer ihåg. Eleverna – eller de intervjuade – skriver ner ordspråken.
- Jämför de insamlade ordspråken i klassen. Försök att förklara betydelsen av dem. Går de att illustrera?
- Skriv ner och sätt på anslagstavlan en tio-i-topp-lista av de tio oftast eller mest förekommande ordspråken i ert material.
- Gör en egen "bonad" eller tavla med ditt favoritordspråk.

## sidorna 182–183

### Bonden Paavo och hans hustru

I en liten läsebok från 1900, *Från bokhyllan. Läsning för hemmet och skolan af Hedda Anderson*, finns den välkända dikten om bonden Paavo, som skrevs av den finske skalden Johan Ludvig Runeberg 1830. Den har lästs och deklamerats i flera generationer. Fortfarande dyker den upp i olika sammanhang. Senast häromdagen (i mars 1999) hörde jag den citeras i ett svenskt nyhetsprogram om EU.

När jag har läst den här dikten tillsammans med 9-10-åringar i vår tid, har det känts förvånande lätt för barnen att förstå den. Trots att dikten om bonden Paavo skrevs för i dag 170 år sedan, är språket inte alls svårt att förstå och få ord behöver förklaras. Kanske enkelheten är förklaringen till att den blivit så populär genom tiderna.

## Johan Ludvig Runeberg (1804–1877)

Runeberg bodde i Finland, men han var svensktalande och skrev på svenska. Han skrev mest dikter, och han blev Finlands nationalskald. När han bodde i Saarijärvi i Mellersta Finland, blev han inspirerad att skriva dikten om bonden Paavo och hans hustru. Han skrev också orden till Finlands nationalsång, *Vårt land*, *vårt land*.

Runeberg blev också mycket känd i Sverige. Hans långa dikter lästes högt, när familjer och vänner träffades om kvällarna. I den svenska psalmboken finns flera psalmer av Runeberg.

Det verk han blev mest känd för var diktsamlingen *Fänrik Ståls sägner*. Den handlar om kriget 1808–1809, då Sverige förlorade Finland, som varit en del av Sverige sedan 1300-talet. Ända in på 1950-talet hörde Fänrik Ståls sägner till "kurslitteraturen" i svenska skolor.

**Ord att samtala om**  
hemman  
trägna – av "trägen"  
tegen  
brodden  
stafven = tiggarsstaven  
förskjuter  
barkbröd se sidan 50

## Sägner

I läseböckerna fanns ingen plats för de *sägner* som berättades i bondehemmet – om de övernaturliga händelser och gestalter, som man i århundraden berättat för sina barn och barnbarn om. De var naturligtvis inte "godkända för skolorbruk".

Dock var sägnerna en del av bondebarnens vardagsupplevelser. Innan barnen hade fått tillgång till fritidsläsning i form av tidningar och böcker var sägnerna den enda underhållningslitteraturen för dem, och den kom dem till del i muntlig form.

Valet av sägner som vi gjort ur *Svenska folksägner* är anpassat till vad som kan tänkas roa dagens skolbarn. I sägnerna finns ofta burleska och ibland för vår tid osmakliga eller obegripliga detaljer. En vuxen kan avnjuta dem på sin nivå. Barnen ska först och främst få möjlighet att uppfatta sägner som roande och intressanta och få kunskaper om att de haft en given plats i bondesamhället.

*Bengt af Klintbergs* sägensamling föregås av ett informativt förord. Varje sägen som berättas är kommenterad och daterad i slutet av boken.

sidorna 184–187

### Att arbeta med

I en sägen får man alltid *någon* uppgift som ska styrka sanningen i berättelsen. Se efter i de olika sägnerna hur man får svaret på följande frågor:

- Vem har berättat händelsen?
- Var ägde händelsen rum?
- Om berättaren förklarar att "det måste vara sant", vilka skäl ger han?

sidan 184

### Om tomten (Dalsland)

Från Högsäters socken. Berättad 1915 av en man född 1835. En sägen som är känd över hela Västeuropa.

sidan 185

### Om tomtar (Värmland)

Berättad 1935 av en kvinna född 1894 i Glava. af Klintberg tror att sägnen har sitt ursprung i litteraturen.

### En trollsägen (Västmanland)

Berättad i Heds socken av en man född 1856. Den lär vara en ofta berättad bergslagssägen, som kan handla antingen om troll eller skogsrå (med svans).

Selma Lagerlöf använder det här motivet i Gösta Berlings saga (1891) i kapitlet som heter *Kevenhüller*:

Skogsfrun vandrar grön och skön på Karlstads gator, samma dag som urmakaren och uppfinnaren Kevenhüller dyker upp i staden. *"Hon hade hängt en kappa över ryggen för att ingen skulle märka vem hon var, men olyckan ville att hon hade glömt att skyla svansen. Nu låg den och släpade längs gatstenarna."*

Kevenhüller ser svansen, stiger fram och bugar för den sköna och säger: *"Behagar inte Ers nåd att lyfta på släpet!"* Skogsfrun *"blev rörd"* och hon lovar honom att han ska lyckas med stora uppfinningar – *"men bara en i taget"*. Därpå följer en detaljerad historia, där Kevenhüller får uppfinna både bil och flygmaskin – och krascha dem. (1891, när Selma skrev boken, fanns varken bil eller flygmaskin.)

sidan 186

### Om älvorna (Västergötland)

Sägnen berättades 1929 av en man i Skepplanda, född 1853.

### Om en häxa (Uppland)

Sägnen berättades av en äldre kvinna och nedtecknades i Skuttunge 1896.

sidan 187

### Om Näcken – Bäckahästen (Småland)

Den här sägnen berättades i Vissefjärda av en man som var född 1858.

### Om Bäckahästen (Blekinge)

Berättad av en kvinna i Mörrum, född 1853. *"När hästen hör det heliga namnet, kastar den av barnen."*

sidorna 188–189

### Tomten av Viktor Rydberg

Till alla julfirande klasser som har läseboken om "hur det var för 100 år sedan"! Här finns hela *Tomten* med sina elva verser till er disposition.

*Viktor Rydberg* (1828-1895) skrev dikten 1881, se även julavsnittet. Han lär ha fått inspiration under en vinterpromenad i Slottsskogen i Göteborg. På "stående fot" och med sin hustrus axel som "skrivbord" skrev han första versen.

När konstnärinnan *Jenny Nyström* (1854–1946) fick läsa *Tomten* blev hon i sin tur inspirerad, och skapade den tomtefigur, som sedan blev kallad *"den svenska jultomten"*.

### Att arbeta med

- Vad kan man säga om "gåtan" som Tomten då och då återkommer till?
- Vilka "sommarminnen" dyker upp hos Tomten på julnatten?

## Vilka barnböcker fanns (redan då)?

Det kan vara av värde att som högläsningsböcker välja några som "redan fanns" när Tora och Edvard gick i skolan. Det finns faktiskt en hel del välkända ungdomsböcker, som barn kunde läsa redan då och som känns välbekanta för oss i dag. Här får barnen ännu en länk till 1800-talet!

### Barnbiblioteket Saga

De gamla folksagorna upptecknades under hela 1800-talet, men de skrevs sällan ned för barn. När Barnbiblioteket Saga startade i Sverige 1899 var den första volymen *Svenska folksagor berättade för barn* av Fridtjuv Berg. Illustrerade gjorde bland andra Jenny Nyström, Carl Larsson och Elsa Beskow.

Sagas volym 2 1899 var *Robinson Kruse*, som Daniel Defoe skrev för vuxna och som kom ut i England 1719, i Sverige 1785. Den tredje volymen av Saga 1899 innehöll sagor från en ännu äldre bok, nämligen *Tusen och en natt*, som började ges ut på franska 1704.

### Folksagor

Till en början var ju inte folksagorna avsedda för barn. Berättartraditionen var muntlig, men så småningom förstod man att uppteckna det berättade i skrift.

Tidigaste sagouppteckningarna i Europa gjorde Charles Perrault 1697 i Frankrike. I hans *Gåsmors sagor* fanns t.ex. både Askungen och Rödluvan.

De tyska folksagorna *Bröderna Grimms sagor* kom först ut år 1812, samlade av språkforskarna Jacob och Wilhelm Grimm.

*Norske Folkeeventyr* av Peter Christen Asbjørnsen och Jørgen Moe kom ut i Norge 1841–44. De översattes snart till flera språk.

De svenska folksagorna samlades in av bl.a. Gunnar Hyltén-Cavallius och Georg Stephens, under namnet *Svenska folksagor, legender och äfventyr* (1839–50).

### Konstsagor

Man brukar skilja på folksagor och konstsagor. Konstsagan är en litterär nyproduktion som blev speciellt vanlig och ofta förekommande mot slutet av 1800-talet.

*Hans Christian Andersen* (1805–1875) skrev sina sagor, som just kan kallas konstsagor, i början av seklet, men han lästes naturligtvis också vid sekelskiftet. Hans första sagohäfte, *Eventyr fortalte for Børn*, kom ut 1835.

Den finlandssvenske författaren *Zachris Topelius* (1808–1898) hade stor läspublik vid slutet av 1800-talet. Topelius' *Läsning för barn* utkom i åtta delar (1865–96). De innehåller förutom många nyskrivna sagor, sagopjäser och dikter. Många nytryck av Topelius' sagor finns på biblioteken.

I avsnittet om jultidningar har berättats om hur stora författare lockades att skriva för barn. Några av dem fortsatte med det. *Selma Lagerlöf* kom ju att skriva *Nils Holgersons underbara resa genom Sverige*, men den kom inte ut förrän 1906.

### **"Barnboken i Sverige 1750–1950"**

För den som är intresserad av barnlitteraturen är Eva von Zweigbergks bok med detta namn en guldgruva och en fröjdefull läsning. Om man i den slår upp 1800-talets sista decennier och tiden kring sekelskiftet, får man rubrikerna "*De förträffliga kvinnorna rycker fram i samlad tropp*" och "*Folkskollärarna och nationalromantiken*".

I det förra kapitlet känner vi igen namn som Jenny Nyström, Ottilia Adelborg, Laura Fitinghoff och Hedda Andersson, men det finns många fler med intressanta initiativ för barnboken. Kapitlet avslutas med många fakta kring sagoinsamlandet.

Folkskollärarnas betydelse för barnlitteraturens utveckling betonas här av författaren, som kallar dem "*friska nya krafter ur en första generation som kommit i kontakt med boken.*"

### **Några utländska ungdomsböcker före 1900**

Här är exempel på välkända böcker av utländska ungdomsförfattare som förvånansvärt snabbt kom ut i svensk översättning:

En matematikprofessor i Oxford skrev under pseudonymen *Lewis Carroll* boken *Alice's Adventures in Wonderland* kom ut 1865. I Sverige kom *Alices äventyr i sagolandet* ut på svenska 1870.

*Mark Twain* (1835–1910) berättade från landskapet runt Mississippifloden: *Tom Sawyer* (1876) kom ut på svenska 1877, *Huckleberry Finns äventyr* (1884) på svenska år 1885!

Vid samma tid i samma land levde i Concord, Massachusetts *Louisa M. Alcott*, som skrev om familjeliv i den delen av Nordamerika. *Unga kvinnor* (1868, till svenska 1871) blev en världssuccé.

I Schweiz skrev *Johanna Spyri* (1827–1901) om *Heidi den lilla schweizerflickan* (1880). Den fanns på svenska 1882.

Från Australien var *Ethel S. Turner* (1872–1958), som debuterade 1894 med *Seven little Australians*, som kom ut 1895 i svensk översättning som *Sju syskon*.

### **Några filmatiserade böcker**

En del av böckerna som då "redan fanns" kan vara gammaldags för barn i dag att läsa, men är välkända eftersom de har filmatiserats, exempelvis

Alexander Dumas, *De tre musketörerna* (1844/sv 1846) och Greven av Monte Christo (1844-45/sv 1846);

Viktor Hugo, *Ringaren i Notre Dame* (1831);



Charles Dickens, *Oliver Twist* (1838/sv.1844) och *David Copperfield* (1850/sv.1850);  
Rudyard Kipling, *Första Djungelboken* och *Andra Djungelboken* (1894 och 1895, /sv.1896);  
Robert Louis Stevenson, *Skattkamarön* (sv. 1887).

Litteratur  
Bolin-Zweigbergk-Ørvig: Barn och böcker;  
Furuland-Lindberger-Ørvig: Ord och bilder för barn;  
Klingberg: Den tidiga barnboken i Sverige;  
von Zweigbergk: Barnboken i Sverige 1750–1950.

## Några böcker att söka böcker i

För dem som vill söka böcker som utgavs för barn och ungdom under 1800-talet finns på biblioteken dessa utförliga bibliografier:

Klingberg, Göte – Bratt, Ingar: *Barnböcker utgivna i Sverige 1840–89. En kommenterad bibliografi*. 1–3. Lund 1988. (Skrifter utg. av Sv. Barnboksinstitutet, 30.)

Bratt, Ingar: *Barnböcker utgivna i Sverige 1890–99. En kommenterad bibliografi*. Lund 1996. (Skrifter utg. av Sv. Barnboksinstitutet, 60. )

Nutida barnböcker som handlar om "förr i tiden" kan man hitta i följande utgåvor:

*Tusentipset. Barn och ungdomsböcker i genrer från A–Ö*. Del 1 (A–K). "Från förr i tiden". Bibliotekstjänst 1994.

Hellstrand, Åke: *Resan genom tiderna. Barn-och ungdomsböcker från förhistorisk tid till vår egen tid*. Bibliotekstjänst 1997.

# Några nutida barnböcker om "förr i tiden"

## I Sverige för omkring 100 år sedan

Bengtsson, Margareta: **Banvaktsbarn**. Tiden 1993. Från järnvägens barndom. Stora realistiska bilder.

Fitinghoff, Laura: **Barnen ifrån Frostmofjället**.

1907/nytryck 1992. Räknas som den första realistiska svenska barnboken. Om en skara föräldralösa barn vintern 1867–68 i Sverige.

Hellström, Annemarie: **Bergsmansgårdens Lina**. Libris Örebro 1990. Flera delar om Lina. Många detaljer och livfulla skildringar av livet förr.

Jonsson, Runer: **Hyttpojkar**. Tiden 1987; **Vi räddar Norrgården**. A&K 1973/1982; **Storm över Lövåsen**. A&K 1977. Samtliga handlar om barn under sent 1800-tal.

Lindgren, Astrid: **Emil i Lönneberga**. R&S 1963. Från 1900-talets början.

Peterson, Hans: **De fyra hemlösa**. AWG 1977. Bl.a. om barn som bortauktioneras.

Sandwall-Bergström, Martha: **Kulla-Gulla**. AB 1945/BJ 1985. Flera delar – de tidigare delarna innehåller flest detaljer från förhållanden i gamla tider.

Sidenbladh, Cecilia – Nygren, Tord: **Sotarpojken**. Opal 1997. Om en sotarpojke i Stockholm under sent 1800-tal. Rikt illustrerad, spännande text.

Suneson, Anders: **Jöns Ol's. Episoder kring Näsgården 1895**. Jämtlands läns museum 1990. En seriebok om livet i Jämtland på 1880-talet.

Wildh, Gunborg: **Halvvägs till himlen**. AB 1972/BJ 1985. Om en flicka som flyttar till Stockholm i slutet av 1800-talet.

## Om livet i Amerika vid samma tid

Ericsson, Stig: **Akta er för rödskinn!** AB 1969/1978. Om nybyggare och indianer.

– **Lilla Vargen får sitt namn**. En bok för alla 1996. Om en liten indianpojke, som möter de vita. Flera delar finns.

Fleischmann, Sid: **Ett-och-ett-halvt-steg-Jackson möter sin överman**. Läseteket 1984. Om en pojke som lär sig Morsealfabetet och överlistar en tågrånare på 1800-talet i Amerika.

Olson, Anna: **Prärieungen**. *Anna Olsons barndomsminnen*. Textbearbetning och illustrationer av Joan Sandin. R&S 1984. En prästdotter från Värmland kom till Amerika när hon var två år.

Wilder, Laura Ingalls: **Det lilla huset i den stora skogen**. Gleerups 1964/ No 1992. Här beskrivs detaljerat hur nybyggarna hade det. Fler delar finns, t.ex.: **Det lilla huset på prärien**; **Huset vid Plommonån**; **De första fyra åren**; **På väg hem**.

# Alfabetisk litteraturlista

- Adelborg, O.: *Sagotid. Bilder och berättelser. Ottilia Adelborgs liv av Anne Marie Rådström*, böcker av Mary Ørvig. BJ 1986.
- Almqvist, E.: *Litet om hygien på uppländska landsbygden*. Ur: *Från uppländsk bygd* 1899.
- Arnö-Berg, I.: *Jul på Skansen*. NoK 1997.
- Barn i stan. *Från sekelskifte till åttiotal*. Red. H.M. Henschen. Tiden 1987.
- Barnhus. *Barninstitutionernas historik*. Red. K. Ohrlander. Allmänna Barnhuset, Stockholm 1991.
- Beijbom, U.: *Amerika! Amerika! En bok om utvandringen*. NoK 1977.
- Bengtsson, F. G.: *För nöjes skull*. Essayer. P. A. Norstedt & Söner. Stockholm 1947.
- Berg, R. G:son: *C. J. L. Almqvist i landsflykten 1851–1866*. AB 1928.
- Bergmark, M.: *Bad och bot. Om vattnet som läkemedel och botemedel*. Prisma Magnum 1991.
- Björnånger, O.: *Bota – lindra – trösta. Hälso-och sjukvården i och kring innersta Mälardalen under fyrahundra år*. Köpings sjukvårdsförvaltning. Köping 1983.
- Boger, G.: *Västgötaknallarna – i historia och folkminnen*. Ulricehamn 1963.
- Boken om Skansen. Red. Nils-Erik Baerendtz. Bra Böcker Höganäs 1980.
- Bolin, G. – von Zweigbergk, E. – Ørvig, M.: *Barn och böcker. En orientering*. R&S 1974.
- Bondeson, L.: *Seder och bruk vid livets slut*. Verbum 1987.
- Bra Böckers Lexikon (BBL) del 1–25. Bra Böcker Höganäs 1978/1984.
- Bremer, F.: *Hemmen i nya världen* 1–3. 1853–54.
- Bringeus, N.A.: *Arbete och redskap*. Liber 1988.
- *Årets festseder*. LT 1976.
- Bäck, F.: *Barn i gamla tider*. Värmland. Press förlag, Karlstad 1981.
- Den svenska historien*. Del 6, 10–13. AB 1979.
- Fitinghoff, L.: *Barnen ifrån Frostmofjället*. 1907/nytryck 1992.
- Fogelström, P. A.: *Barn av sin stad*. AB 1962.
- *Okänt Stockholm*. AB 1967.
- *Stad i bild*. AB 1970.
- *Utsikt över stan*. Stockholmska bilder. AB 1974.
- *Ur det försvunna*. AB 1995.
- Fridegård, J.: *Mitt barndomshem*. Ur: *Larsmässan*. H. Schildts förlag. Helsingfors 1955; även i *Ängslyckan och andra noveller*. Gidlunds klassiker för ungdom. 1965. (Se även sidan 28)
- Furuland, L.: *Jultidningen – en sekelgammal tradition* (1980). *Efterord i Jultomten*. Ur *skolbarnens gamla jultidning*. Gidlunds 1980.
- Furuland, L. – Lindberger, Ö. – Ørvig, M.: *Ord och bilder för barn*. R&S 1979.
- Graninger, G. – Modie, P. – Moen, J. – Tägil, S.: *Emigranter - en bok om den stora utvandring-en till Amerika*. Bra Böckers Förlag 1971.
- Hammar, S.: *Elsa Beskow/ En biografi*. AB 1958.
- Hierta-Retzius, A.: *Arbetsstugor för barn*. 1897.
- Holmdahl, B.: *Människovård och människosyn. Om omvårdnad i Uppsala före år 1900*. *Uppsala Stads historia* VI:7. Uppsala 1988.
- Jonsson, B. I.: *Den kommunala självstyrelsens historia och utveckling*. I: *Från sockenstämma till storkommun*. Litteras förlag. Stockholm 1956.
- Jultomten*. Ur *skolbarnens gamla jultidning*. Efterord av L.Furuland. Gidlunds 1980.
- Key, E.: *Barnets århundrade. Ellen Key omläst hundra år senare av Ola Stafseng*. Informationsförlaget Stockholm 1996.

- Klingberg, G.: *Så levde barnen förr*. NoK 1971 (1980).
- *Den tidiga barnboken i Sverige*. NoK 1998. (Skrifter utg. av Sv. Barnboksinst., nr 64)
- af Klintberg, B.: *Svenska folksägnar*. Norstedts 1972/1993.
- Lagerlöf, S.: *Gösta Berlings saga*. 1891.
- *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*. 1906.
- Lagerqvist, L. O. – Nathorst-Böös, E.: *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar*. LT 1993.
- Levander, L.: *Övre Dalarnes bondekultur under 1800-talets förr hälft*. 1. Självhushåll. Skrifter utg. av G. A.-akademien för folklivsforskning. 11:1. Lund 1943.
- Linder, G.: *Våra barns fria läsning*. 1916.
- Ljungmark, L.: *Den stora utvandringen*. Sveriges Radio 1965.
- Lo-Johansson, I.: *Godnatt, jord*. AB 1933. (Se även sidan 28)
- Martinson, H.: *Nässlorna blomma*. AB 1935.
- Pleijel, H.: *Husandakt, husaga, husförhör*. Diakonistyrelsens förlag. Stockholm 1965.
- Romberg, B.: *Almqvist. Liv och verk*. Ordfront och Sveriges Humanistiska Förbund. Stockholm 1993.
- Roos, Rosalie: *Resa till Amerika 1851–55. Brev utgivna av Sigrid Laurell*. A&W Stockholm 1969.
- Rosander, G.: *Gårdfarihandel i Norden*. LT 1980.
- Rudström, L.: *Sörgårdsbilder - idyll och verklighet*. AB 1978.
- Schön, E.: *Julen förr i tiden*. NoK 1980.
- Skolbarn. En folkundervisning växer fram*. Red. H. M. Henschen. Tiden 1985.
- Statare. Statarklassens historia i ord och bild*. Text L. Furuland. Nordiska Museet och Sveriges Radio 1975.
- Sterner, B.: *Bygdeknallar och stadsköpmän. En krönika om Sjuhäradsbygdens gårdfarihandel*. LT 1970.
- Stockholm. STF:s årsskrift 1973.
- Strindberg, A.: *Tjänstekvinnans son I–III*. Stockholm 1886.
- Svea. Årskalender från Bonniers 1899.
- Svensk Uppslagsbok (Sv. U.) 1932/39.
- Söderberg, Hj.: *Martin Bircks ungdom*. Stockholm 1901.
- Tennyson, A.: *Nyårsklockan (1850)*. Tryckt i *Toner och tendenser. Lyrisk läsebok*. Oskar Eklunds förl. 1946.
- Tillhagen, C. H.: *Arbetsliv och julglädje*. Mimer Förlag. Stockholm 1985.
- Wallenstein-Jaeger, R.: *Mat och dryck när seklet var ungt*. LT 1973.
- *Torparnit och statarslit när seklet var ungt*. LT 1980.
- *Mat till vardags och fest när seklet var ungt*. LT 1981.
- Wessén, E.: *Våra ord, deras uttal och ursprung. Kortfattad etymologisk ordbok*. Nämnden för svensk språkvård. Esselte Studium 1975.
- von Zweigbergk, E.: *Barnboken i Sverige 1750–1950*. R&S 1965.
- Åberg, A.: *Vår svenska historia*. NoK 1978.
- *När byarna sprängdes*. NoK 1953.
- *När svenskarna upptäckte världen*. NoK 1983.
- *Drömmen om Vinland*. NoK 1996.
- Åhlen & Holm Jubileumskatalog 1909. Faksimil. Bokförlaget Rediviva 1969.







# Lärarens bok

## Barnen på Björklunda gård

Lärarens bok innehåller korta faktaartiklar till varje kapitel i läseboken. Artiklarna beskriver förhållanden och händelser kring sekelskiftet 1900 och ger en bakgrund till läsebokens framställning.

Under rubrikerna "Ord att samtala om", "Bildstudium" och "Att arbeta med" finns material som kan underlätta arbetet i klassrummet.

Till varje avsnitt finns litteraturhänvisningar för de lärare och elever som vill gå vidare med egna efterforskningar om den här tiden.

ISBN 978-91-622-2697-8



9 789162 226978

**s a n o m a** utbildning